ԿՈՉ ՀԱՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉՆԵՐՈՒՆ

Ի ՆՊԱՍՏ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻՆ

“Հանդէս Ամսօրեայ„ի խմբագրութիւնը ստացած է Խորհրդային Հայաստանի Գրապալատէն հետեւեալ լիազորագիրը.

Լիազորագիր Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության Պետական Գրապալատի:

“Հանդէս Ամսօրեայ„ի խմբագրությանը.

Վիեննայում.

Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության Պետական Գրապալատը լիազորում է “Հանդէս Ամսօրեայ„ի խմբագրությանը բանակցելու արտասահմանյան հրատարակչական մարմինների հետ իր անունից Խորհրդային Հայաստանում եւ Արտասահմանում լույս տեսած հայերեն գրականության փոխանակություն կազմակերպելու համար:

Գրապալատի Վարիչ — Ա. Թումանյան

(կնիք)

Քարտուղար — Ս. Ամիրյան

23 Ցունիս 1930 թ.:

Հիմնուած այս Լիազորագրի վրայ կը դիմէ խմբագրութիւնս Հայ Հրատարակիչներուն, ինչպէս եւ Խմբագրութիւններուն, խնդրանօք որ օժանդակեն Խորհրդային Հայաստանի Պետական Կեդրոնական Գրադարանին հաւաքելու հայերէն հին եւ նոր, ինչպէս նաեւ հայագիտական օտարալեզու հրատարակութիւնները, ինչ ծաւալով եւ ինչ բովանդակութեամբ ալ ըլլան: Կը խնդրուի գլխաւորաբար ուղարկել վերջին տարիներուն եւ յատկապէս ընթացիկ տարւոյս բոլոր հրատարակութիւնները, գիրք, լրագիր եւն:

Ս. Խ. Հ. Գրապալատը կը հրատարակէ ինքզինքը պատրաստ իր անուան ուղարկուած հրատարակութիւնները փոխարինել Խորհ. Հայաստանի մէջ լոյս տեսած գրքերով:

Ամէն առաքում եւ խնդիր ուղղել Խորհ. Հայաստանի Գրապալատին՝ հետեւեալ հասցէով.

Grapalat de R. S. S. A.

ERIVAN

U. R. S. S.

Անհրաժեշտ բացատրութիւններու համար դիմել “Հանդէս Ամսօրեայ„ի խմբագրութեան. Rédaction „Handes Amsorya“, Vienne (Autriche), VII. Mechitharistengasse 4.

Հաւատացած է “Հանդէս Ամսօրեայ„ի խմբագրութիւնը թէ ամէն հայ՝ հրատարակիչ եւ հեղինակ, սիրով ընդառաջ պիտի գայ Խորհ. Հայաստանի Գրապալատի վարչութեան այս գեղեցիկ առաջարկին: Հայաստանի մէջ կառուցուած հայկական ճոխ Գրադարան մը մօտ պիտի ըլլայ ամէն հայ սրտի. պիտի նկատուի ուխտավայրը հայ մտաւորականի, գրաւականը հայ մշակոյթի զարգացման եւ ազդակը հայկական ուսմանց մեծաքայլ յառաջդիմութեան:

Հայ մտքի առաջին երեխայրիքը կը պատկանի Մայր Հայաստանին: Զօնենք զայն Հայաստանի Գրադարանին երախտագէտ զգացումներով:

Խմբագրութիւն “ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅԻ„ի

Հ. Գ. Կը խնդրուի Հայ Խմբագրութիւններէն արտատպել Կոչս եւ յանձնարարել զայն հայ հեղինակներու եւ հրատարակիչներու ուշադրութեան:

Խմբագրութիւն “ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ„ի

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻՒ 9, 10 — ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ—ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ — ԽԴ. ՏԱՐԻ 1930

ԹՈՒՂԹ ՄԱԿԱՐԱՅ Բ. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԱՌ ՎՐԹԱՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ՍԻՒՆԵԱՑ, ՑԱՂԱԳՍ ԿԱՐԳԱՑ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ

ՆՊԱՍՏ ՄԸ Զ. ԴԱՐՈՒ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Եկեղեցւոյ ծիսական կարգերու զարգացման պատմութեան համար կարեւոր վաւերագիր մըն է Երուսաղէմի Մակար հայրապետի թուղթը, ղրկուած Հայաստանի Վրթանէս եպիսկոպոսապետին:

1. Այս Թուղթը պահուած է հայերէն թարգմանութեամբ Հայոց Եկեղեցւոյ կանոնագրքին մէջ, որ ԺԱ. դարու խմբագրութեամբ հասած է մեզի: Հետեւեալ խորագիրը կը կրէ Թուղթս այժմեան կանոնագիրքերու մէջ. «Երանելոյն Մակարայ սրբոյ հայրապետին Երուսաղէմի կանոնք ի Հայս, վասն կանոնադրութեան եկեղեցւոյ կարգաց, զոր թուղթ կաթողիկէ եկեղեցւոյ կարգաց, զոր թեան կաթողիկէ Եկեղեցւոյ կարգաց, զոր թեան կաթողիկէ եկեղեցւոյ ան- չէ արժան ընդ սահման եւ ընդ հրաման ան- ցանել: Գլուխ Թ»:

Այսպէս կը ներկայացնեն զայն Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի Թ. 58, 111 ա. 100, 53 բ. 256, 57 ա. 297, 41 բ. 579, 84 ա. 581, 55 բ. 810, 169 ա: Նոյնպէս ունին նոյնը նաեւ կանոնագրքի ուրիշ օրինակներ:

Հրատարակած է առաջին անգամ իբրեւ մասն Հայոց կանոնագրքի՝ Ն. Վ. Մելիք-Թանգեան, Հայոց Եկեղեցական Իրաւունքը. Ա. Գիրք. Շուշի, 1903, էջ 497—503. հմմտ. առ այս եւ էջ 483—487:

Թովմա Հոռմկլայեցի 1298ին, երբ ձեռնարկած էր «գրել զորոց հարցն պէսպէս եւ դանազան թղթոց գիրս», նկատելով գրուածքին Թղթական նկարագիրը, իւր Հաւաքման մէջ ներս առած է նաեւ այս Թուղթը, անունի կը ազրիւր ունենալով, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի՝ կանոնագիրքը, եւ կցած է թղթոց գիրքին, առանց միտ դնելու հրատարակական կարգին: Հրատարա- ժամանակագրական կարգին: Հրատարակուած այժմ Գիրք Թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 407—412:

Թուղթս մտած է նաեւ Ա. Մայի հրատարակած Հայոց կանոնագրքի շարքին մէջ Անճարակեանի լատիներէն թարգմանութեամբ. Angelo Mai, Scriptorum veterum nova collectio, t. X, 2 (Romae 1832), p. 270—272: Canones Macarii Hierosolymitani. Այս հրատարակութեան մէջ կը պակսի Թղթին նախերգանքը, թարգմանութեան հիմ առնուած ըլլալով թերի օրինակ մը:

Աւելի ամբողջական է անգլիերէն թարգմանութիւնը, զոր կատարած է F. C. Conybeare իւր գիրս The Key of Truth, Oxford, 1898, p. 178—186: Appendix IX, Macarius' Epistle to the Armenians.

2. Գրութեան պատճառը: — Թղթիս խորագիրը, զոր յառաջ բերի վերը, առանց տարակուսի կանոնագրոց խմբագրչէն է, ուստի եւ անհարազատ: Սկզբնագրին մէջ ուստի եւ անհարազատ: Սկզբնագրին մէջ խորագրուած ըլլալու էր գրութիւնս. «Մակարիոսի արքեպիսկոպոսի Երուսաղէմի կաթողիկէ նոնադրութիւն յաղագս կարգաց Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ, առ քրիստոսասէր եւ երկիւղած եպիսկոպոսապետն Վրթանէս եւ առ համօրէն եպիսկոպոսս եւ քահանայս Հայոց», հարէն եպիսկոպոսս եւ քահանայս Հայոց», հարէն ոչ հեղգացաք... Ես Մակարիոս արքեպիսկոպոս Երուսաղէմի եւ ամենայն բազմութիւն եպիսկոպոսացս որ ընդ մեզ են՝ առաքել ի կողմանս Արեւելից առ քրիստոսասէր եւ երկիւղած եպիսկոպոսապետդ Վրթանէս եւ առ համօրէն եպիսկոպոսս եւ քահանայս Հայոց» (§ 4). եւ դարձեալ «Արդ միաբանութեամբ ժառանգաւորացս եւ եպիսկոպոսացս եւ քահանայիցս եւ սարկաւագացս՝ ես Մակարիոս արքեպիսկոպոս

© National Library of Armenia

սուրբ քաղաքիս Երուսաղէմի աւանդեմ զկանոնադրութիւնս զայս ձեզ»… (§ 9)։

Մակար յորդորուած է գրել Թուղթս ի պատասխանի Հայաստանէն իրեն ուղղուած գրութեան մը․ «Որ եւ զայն փափաք հոգեւոր վաստակոց յանձինս ձեր երեւեցուցեալ… առաքեցէք գիր ի հեռաբնակ աշխարհէ ի կողմանցդ արեւելից ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ, որ ի ձեռն երկիւղածաց քահանայից մատուցաւ առաջի բազմութեան եպիսկոպոսացս, որք ի մի ժողովեալք յիւրաքանչիւր քաղաքաց, որոց առաջի անկեալ հոգեւոր մաղթանօք խնդրեցին զգրոյն պատասխանիս» (Նախերգ․)։

Ժամանակի մասին այսքան միայն կ'ըսուի, որ հայ պատգամաւորները հասած են Երուսաղէմ այնպիսի ժամանակ մը, երբ Մակար եւ հոն գտնուող եպիսկոպոսները զբաղած են Եկեղեցւոյ կարեւոր հարցերով․ «ծանրացեալ տկարութեամբ հրամանատուութեանս, մեծամեծ կրօնիւք Եկեղեցւոյ»։ Աւելի մանրամասնութիւն կը պակսի։

Թէ Հայաստանեայց ուղարկած Թուղթը յատկապէս ի՞նչ խնդրով կը զբաղէր, յայտնի չի տեսնուիր Մակարի պատասխանէն․ վերջինս կը ծանրանայ աւելի պատգամաւորներու տուած բերանացի տեղեկութիւններու վրայ, որոնք նկատելով Երուսաղէմի Եկեղեցւոյն բարեկարգութիւնն եւ «զբազմազգուշալի կարգաւորութիւնս» նկատմամբ մկրտութեան սուրբ խորհրդոյն, յայտնած են զարմանք թէ «կողմանք արեւելից թերի են զգուշութեամբ յայսպիսիս բազում ինչ իրօք», այսինքն․

ա· զի ի տեղիս տեղիս աւազան կարգաւոր ոչ ունին եւ յորպէս ամանի մկրտեն (Բ)․

բ· եւ է որ սարկաւագունքն մկրտութիւն տանեն (Ա)․

գ· եւ եպիսկոպոսք եւ քահանայք առանձնակ ձէթ օծման ոչ օրհնեն (Դ)․

դ· եւ զձէթ կնքոյ, որ յառաքելոցն եւ այսր պահի, յաւելուածով ոչ ունին (Դ)․

ե· եւ զրոյր զգայարանս մանկանն ոչ օծանեն․

զ· եւ է զի զժողովոյն կարգեալս ոչ ասեն ուրեք ուրեք քահանայք ի ժամ մկրտութեանն։

է· եւ ձեռնադրութեամբ ժառանգաւորք միապատիւ հաւասարին․ եւ ոչ ըստ աւելեօք հնազանդին (Գ)․

ը· եւ բազում եւ այլ չփոթութիւնք հպարտութեամբ եւ ծուլութեամբ զոր ի կարգս եկեղեցւոյ մուծեալ են մարմնասէրքն, զոր ծանուցին մեզ եկեալքս»։

Հիմնուած այս կէտերու վրայ, կը պատասխանէ Մակար «ըստ նախասացեալ գլխոցն»։

Խական կէտերն են․

Մկրտութիւն․ Օծման իւղեր․ Պատարագ․ Եկեղեցական զասակարգութիւն։

3․ Գրութեան ժամանակի մասին խնդիրներ։ Մակար Ա․ եւ Վրթանէս կաթողիկոս։ — Սկսեալ հին ժամանակներէ՝ յանձին Մակարի իմացուած է Մակար Ա․ Երուսաղէմի հայրապետը, որ բարձրացած է գահ ըստ ոմանց 311/12ին եւ ըստ այլոց 314ին։ Նա ներկայ էր 325ին Նիկիոյ ժողովին (Սոզոմ․ Ա․ 17․ Թէոդ․ Պատմ․ Եկեղ․ Ա․ 15․ Խոր․ Բ․ 89)։ Սոզոմենոս (Պատմ․ Եկեղ․ Բ․ 20) իր մահը կը նշանակէ ընդ մէջ 331—335 տարիներու․ ուստի մօտաւորապէս 333ին (հմմտ․ Bardenhewer, Kirchenlexikon[2], VIII, 406)։ Այս ենթադրութեան ի նպաստ են այն հանգամանքները, որ գրութեանս մէջ կը յիշատակուին Արիանոսեանները․ եւ դարձեալ Թղթին հասցէակիրն է Վրթանէս։

Վրթանէս նոյնացուած է Գրիգոր Լուսաւորչի համանուն որդւոյն՝ Արիստակէսի երէց եղբօր հետ, որ ըստ Փ․ Բիւզանդացւոյ կաթողիկոսացած է Խոսրով Կոտակի օրով։ Տոհմային աղբիւրներու վրայ յեցած դժուար է որոշել անոր կաթողիկոսութեան առաջին տարին։ Այնստոյգ է որ 325ին Նիկիոյ ժողովոյն մէջ Հայաստանի ներկայացուցիչն էր Արիստակէս։ Ջամչեան (Ա․ 421) Վրթանէսի եպիսկոպոսութեան առաջին տարին կը համարի 339։ Օրմանեան, նկատելով որ այսու Վրթանէսի ժամանակակցութիւնը Մակար Ա․ին կը յետաձգուի վեց տարւով, կ'ուզէ Վրթանէսի առաջին տարին համարել 333։ Այս հաշուով Թղթիս գրութեան տարին ալ կը նշանակուի Օրմանեանէն Մակարի հայրապետութեան վերջին եւ Վրթանէսի եպիսկոպոսապետութեան առաջին տարին։ Օրմանեանի ճիգերն սակայն չատ ընդգրօսիկ են․ իր յենակէտն է միմիայն այս Թուղթը։ Նոյն նկատումներն ունի նաեւ Կարապետ Վ․ Տէր-Մկրտչեան։

Եւ արդարեւ Հայոց Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ բացի Լուսաւորչի որդւոյն՝

Վրթանէսի անունէն, չի յիշուիր ուրիշ համանուն «եպիսկոպոսապետ», ուստի եւ հարկ է կամայ կամ ակամայ ընդունիլ Մակարի Թղթին գրութեան ժամանակը Դ․ դարու առաջին քառորդին, հակառակ դէպքին պէտք պիտի ըլլայ համարել զայն կեղծ, անվաւերական։

Այսպէս խորհած են հիներէն Անանիա Հաղբատացի, Ստեփանոս Օրպէլեան եւ Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի Թ․ 115 Ձեռագրին գրիչը (ԺԷ/ԺԸ․ դար)։

Անանիա Հաղբատացի իւր «Վասն տօնի Ծննդեան Քրիստոսի» գրուածքին մէջ[1] կը գրէ այսպէս․ «Յաւուրս սրբոյն Կոստանդիանոսի, ի սուրբ ժողովին Նիկիոյ ոչ եղեւ ընդ կալեալ տօնս այս (Ծննդեան Քրիստոսի) ի սրբոց սրբոց հարցն, այլ ըստ նոյն կանոնի սրբոց առաքելոցն սահմանեցին տօնել։ Եւ յայտ է ի Թղթոյ երանելւոյն Մակարայ հայրապետին Երուսաղէմի, զոր ի Հայաստանեայցս գրեաց աշխարհ յաղագս խրատու սրբոյ մկրտութեանն․ քանզի նա մի էր ի սրբոց ՅԺԸ․ հարանց, որք ի Նիկիա․ եւ գրեալ է այսպէս ի վեցերորդ գլխի հրամանի խրատուութեանն…»։ Յառաջբերութիւնը տե՛ս վարը։

Անանիա Թղթիս հեղինակ Մակարիոսը նոյնացուցած է հոս Մակար Ա․ոյն հետ, վասն զի դրած է համանուն հայրապետ մը Նիկիոյ ժողովոյն սուրբ հարց Թուին մէջ։ Այս նոյնացումը կը տեսնուի նաեւ կանոնագրքի Բ․ խմբագրութեան մէջ, ուր Թուղթս զետեղուած է ընդ մէջ Նիկիոյ եւ Աթանասի կ․ Պոլսոյ ժողովներու կանոնաց, կից Աթա… Այսպէս ունին Վիեննայի նաեւ կանոններու։ Այսպէս ունին Վիեննայի Թ․ 256 եւ յարակից խմբերը։

Իսկ Ստեփանոս Օրպէլեան, որ բացի Մակարի այս Թղթէն նոյն հայրապետի առ պապն Հռոմայ Թուղթը կը ճանչնայ, երբ Յորնաղէն յառաջ կը դասէ Մակարը, նոյն համոզման ծառայած կ'երեւայ․ իր խօսքերն են[2]․

«Երուսաղէմացիքն… ըստ Ս․ Յակոբայ յունվարի վեցն տօնեցին զտօն Ծննդեան եւ Յայտնութեանն ի միում աւուր, որպէս գրեաց ի Հայս Մակար Երուսաղէմի հայրապետն։ Իսկ Յորնաղ քաղկեդոնիկ եղեալ՝ զԱրտեմոնին ընկալաւ։ Բայց գրեաց Մակար ի Հռոմայ պապն, թէ Օրէնք ի Սիոնէ ելցեն, եւ բան տեառն յԵրուսաղէմէ։ Մեք Երուսաղէմացիքս չեմք կարող ըստ գրեցելոյն Յակոբայ յունվարի վեցն ի միում աւուր տօնել զերկոսին տօնս, զի հեռի է Յորդանան ի Բեթղեհեմէ․ եւ ոչ ժամանեմք անցից անդ։ Ապա պատասխանի լուաւ ի Հռոմայ թէ մեք ի Դեկտեմբերի ԻԵ․ տօնեմք (զտօն) Ծննդեանն…»։

Նոյն կարծիքին յարած է նաեւ Հ․ Մ․ Ջամչեան (Պատմ․ Հայոց, Ա․ էջ 422—423) գրելով աւելի բացայայտ․

«Իսկ սուրբն Վրթանէս ջանալով առաւել եւս վայելչացուցանել զեկեղեցի իւր ի պաշտամունս բարեկարգութեան նաեւ ըստ Եկեղեցւոյն Երուսաղէմի՝ առաքեաց հրեշտակս առ սուրբն Մակարիոս պատրիարգ Երուսաղէմայ․ եւ եհարց առ ի նմանէ ինչ ինչ ի վերայ ծիսից եւ պաշտամանց խորհրդոյ եկեղեցւոյ, եւ ի վերայ անձանց եկեղեցականաց։ Եւ սուրբն Մակարիոս ուրախ լեալ ընդ այն՝ գրեաց Թուղթ կանոնական՝ հաւանութեամբ ժողովոյ եպիսկոպոսաց իւրոց, աւանդելով ի նմա կանոնս ութն․ որոյ օրինակ գտանի ի կանոնագիրս Յովհաննու Իմաստասիրի։ Եւ թէպէտ յօրինակս ինչ ասի, թէ այս կանոնք են Սահակայ Երուսաղէմի պատրիարգի, բայց այդ վրիպակ գրագրաց է․ զի ի բանս Թղթոյն դնի Մակարիոս…»։ Եւ քիչ յետոյ․ «Ընկալեալ Ս․ Վրթանէսի զայսպիսի կանոնական Թուղթ Ս․ Մակարայ՝ յաւել եւ ինքն ի նոյն ինչ ինչ կարգս ուղղութեան ի կատարումն խորհրդոց եկեղեցւոյ։ Եւ յղեաց պատուէր առ եպիսկոպոսունս իւրոյ Թեմին յամենայն տեղիս միօրինակ կատարել զխորհուրդն երկիւղածութեամբ»։

Ջամչեանի այս նոյնացումը երկար ժամանակ բռնացաւ մտքերու վրայ։ Անոր առ-դեցութեան տակ ապրեցան Հ․ Ի․ Փափազեան…

[1] Այս գրութիւնը իրրեւ ԺԱ․ դարու կը գտնուի վարդապետ… Սրբ… «Անանիայի վարդապետի երկահետեւեալ աշխատութեան մէջ. «Անանիայի ընդդէմ Երկահետեւեալ աշխատութեան ընդդէմ Պետրոսի պետի Հայոց բան հակաճառութեան տեառն Պետրոսի ընակաց, զոր գրեաց հրամանաւ տեառն… Հայոց վերադիտողի»․ Ձեռ․ ԷՋմ․ Թ․ 436, 304ա—363ա (յամէ 1790)․ 567, 4ա—109ա (ԺԷ․ դար)։ Այս ունի նաեւ ԺԱ․ դարու լուծ, 579, 279ա (յամէ 1276) ունի նաեւ Տիրաժ Ա․ գլուխը էջմ․ խորագրով․ «Անանիայի Ծննդեան Յայտնութեան Տեառն առանձին, հետեւեալ մեծ․ ի Յայտնութիւն մ'ալ տեսած է կայւոյ համարողի առաջեալ ի Յայտնութիւն յորջորհաւ․ Փրկչին մերոյ»։ Նման ձեռագիր մ'ալ տեսած է Բ․ Պատկանեան, եւ «Անանիայի Տիրակցնի» յորջորջուածով հրատարակած է զայն Տիրակունւոյ ժամանակից։ Անանիայի Տիրակունւոյ Աչջումէն տարուած հրատարակած է մէջ․ Պետերբուրգ 1877, էջ 4—15։ Ամբողջ գրութեանց չարքին մէջ․ Պետերբուրգ 1877, էջ 4—15։ Աչջումէն Մնացորդք բանից․ հրատարակութիւնը։ Ամբողջ բիս առջեւ ունիմ այս հրատարակութեամբ տես նաեւ հատուածը անգլերէն թարգմանութեամբ F. C. Conybeare, The Kay of Truth, էջ 185—186։

[2] Ստ․ Օրպէլեանի Հակաճառութիւն, Կ․ Պոլիս 1756, էջ 120—121։

1*

5 2 2-66
© National Library of Armenia

գեան, Պատմութիւն Եկեղեցական, Վենետիկ, 1848, էջ 210: Անճարակեան, որուն հաղորդած տեղեկութիւններու համաձայն կը գրէ A. Mai, անդ, էջ 270, ծան. 2. „Macarius Hierosolymorum episcopus canones hos saecolo quarto scripsisse ab Armeniis creditur, postulante Vartano ipsorum episcopo S. Gregorii illuminatoris filio. Ա ր ֆ է լ ա ր ք ե պ. Մ խ ի թ ա ր ե ա ն ց, Պատմութիւն Ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, Վաղարշապատ, 1874, էջ ԺԴ: Ա ս տ ո ւ ա ծ ա տ ո ւ ր ե պ. Տ է ր-Յ ո վ հ ա ն ն է ս ե ա ն, Ժամանակագրական պատմութիւն Երուսաղէմի. Ա. Երուսաղէմ 1890, էջ 59. որ նկատելով թէ Մակար Ա. 335ին վախճանած է, ուշադիր կ'ընէ որ Թուղթս չի կրնար 339ին կամ 342ին գահ բարձրացող Վրթանէսին ուղղուած ըլլալ. եւ համաձայնեցնելու համար ժամանակագրութիւնը կ'առաջարկէ ընդունիլ թէ կա՛մ Մակար առ Արիստակէս ուղղած է իր Թուղթը եւ կա՛մ Մակարի յաջորդն գրած է առ Վրթանէս:

Ն ե ր ս է ս Վ. Մ ե լ ի ք-Թ ա ն գ ե ա ն, Հայոց Եկեղեցական Իրաւունք. Ա. էջ 483—485, որովհետեւ կանոններուս «գրութեան լեզուն եւ ոճը լուրջ է, կանոնաւոր եւ խելացի մտածութեամբ գրած» կը հետեւցնէ թէ «ոչ մի կասկած յարուցանել կարելի չէ գրուածիս կեղծութեան մասին». եւ երկար կը պատճառաբանէ թէ ինչո՞ւ Երուսաղէմ դիմած է Վրթանէս եւ ոչ Կեսարիա: Կ ա ր ա պ ե տ Վ. Տ է ր-Մ կ ր տ չ ե ա ն, Հայոց Եկեղեցւոյ Պատմութիւն. Ա. Վաղարշապատ, 1908, էջ 81—82. որուն համաձայն Թղթիս «վաւերականութեան դէմ կասկածելու առանձին պատճառ չկայ»: Մ ա ղ ա ք ի ա ա ր ք ե պ. Օ ր մ ա ն ե ա ն, Ազգապատում, Ա., Կ. Պոլիս 1912, էջ 131—132, առանց վարանելու կ'ընդունի Թուղթս վաւերական, գործ Դ. դարու, գրուած Մակար Ա.էն (314—334) առ Վրթանէս 333ին, եւ այս Թուականին ի նպաստ կը տեսնէ գրութեան մէջ ներքին ապացոյցներ. նաեւ Օրմանեան կը պատճառաբանէ, թէ ինչո՞ւ Վրթանէս Երուսաղէմ դիմած է. գեղեցի՛կ ենթադրութիւններ: Աւելի լուրջ քան նիւթիս F. C. Conybeare, The Key of Truth, էջ 176—178: Կոնիբիր կը գրէ. «Թղթիս վաւերականութիւնը կասկածելի երեւցած է. բայց, ինչպէս ինծի կ'երեւայ վերոյիշեալ հեղինակները մերժեցած է

ոչ բաւական պատճառաբանութեամբ»: Նա իր ի նպաստ վաւերականութեան յառաջ բերած ապացոյցներու մէջ կը թուէ. 1. ոճին է ժամանակակցութիւնը: 2. Մակարի դիմանկարը կատարելապէս ճիշդ: 3. Կեղծարարը պիտի չուզէր վերագրել իր կեղծ Թուղթը Մակարի, այլ աւելի հռչակաւոր եպիսկոպոսի մը, ինչպէս Աթանասի կամ Կիւրեղ Երուսաղէմացւոյ: 4. Յետնագոյն ժամանակի հայ կեղծարար մը պիտի չտար թոյլ իր անձին Բասենի կամ Բագրեւանդի եպիսկոպոսը ներկայացնել արխանոսեան. նաեւ 450էն ետքը պիտի չուզէր ենթարկել այս երկու գաւառները մէկ եպիսկոպոսի: 5. Ոչ մի կեղծարար պիտի չկարենար այնպիսի ուղեգրական իմաստով ըսել թէ Տեառն մերոյ Մկրտութիւնը իր լուսեղէն ծնունդն է: Ինչ ինչ տեղիքներ ցոյց կու տան որ գրութիւնս չէր կրնար 330էն ետքը յօրինուած ըլլալ, որովհետեւ այդ թուականէն ետքը դժուարաւ թէ հաճոյ ըլլային անոնք ուղղափառ (միարնեայ) հայերուն: Սկզբնագիրը կ'երեւայ թէ գրուած է Դ. դարու ծաղկեալ եւ բառաչատ յունարէնով. հաւանօրէն նոյն ժամանակները թարգմանուեցաւ հայերէն: Այսքան Կոնիբիր: Անծանօթ Կոնիբիրի յառաջ բերած փաստերուն, փորձեց նոյն միտքն ապացուցանել նաեւ Հ. Վ. Հ ա ց ո ւ ն ի, Թուղթ Մակարայ Երուսաղէմացւոյ առ Ս. Վրթանէս. Բազմավէպ, 1929, էջ 260—264:

Զգոյշ մնացին սակայն Թղթոյս հանդէպ լուրջ բանասէրներ, ինչպէս Հ. Յ. Գաթըրճեան, Գելցեր, Վեբէր, Տաշեան, Տուրներիզ եւ այլք, որոնք երբ առիթ ունեցան գրաղելու Դ. դարու Հայոց Եկեղեցական պատմութեամբ, չուզեցին նկատի անգամ առնել գրուածքս: Այսպէս նաեւ հայրագիտութեամբ պարապող գիտնականներն՝ Harnack, Bardenhewer եւն: Angelo Mai, թէեւ առած էր ներս իր Հաւաքման մէջ Թուղթս լատիներէն թարգմանութեամբ, բայց փութացած էր միաժամանակ ցոյց տալ իր վերապահ դիրքը վերագոյն ի մէջ բերուած խօսքերով. իր տարակոյսը աւելի բացայայտ վեր հանած է էջ 272, ծան. 1, ուր խօսելով է. կանոնի մասին կը գրէ. «Canonem vel fictum vel interpolatum iudico ab Armeniis huius erroris tenacibus. Etenim apostolica traditio contrarium docet». Հ. Յ. Տաշեան, Վարդապետութիւն Առաքելոց ան-

կանոնական մասեանը, էջ 38, յիշած է Թուղթս չակերտի մէջ առնելով հեղինակին «Մակարիոսի» անունը, ի նշան կեղծիքի: «Հոս Այլուր կը գրէ Տաշեան (էջ 148). «Հոս կրնանք ի վերջոյ միայն միտ դնել տալ որ այժմու հայ կանոնագրաց կարգ մը կանոնական գրութիւնք՝ որոնք այլ հանգամանօք դեռ եւս խստիւ քննուելու կարօտ են, այսպէս կամ այնպէս կապ մ'ունին մեր կանոնաց հետ: Այսպէս օրինակի համար Մակարայ՝ Երուսաղէմի հայրապետին անունը կրող «Կանոնական Թղթին» մէջ՝ որուն ի Հայս ուղղուած ըլլալը կ'աւանդուի, կը գտնենք..»: Եւ դարձեալ (էջ 150). «Այս գրութիւնք դեռ չատ կարօտ են հետազօտութեան: Միայն նշանակութիւն կրնայ ունենալ Մակարայ անուամբ եղած յիշեալ կանոնն, որուն անուամբ եղած կանոնադրութիւնն թերեւս յէականն հարազատ գործ մ'ըլլայ»: Բայց չէ արտայայտուած Տաշեան, թէ հաբաղատութեան դէպքին ո՞ր Մակարի պէտք է վերագրել գրութիւնը: Հ. Ղ. Ա լ ի շ ա ն, Այրարատ, էջ 523, ծան. 2. յառաջ բերելով Թղթէս թէ «Տուրք (ա՛յսպէս) Բասենոյ եւ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսը «յետ փոխման Ս. Լուսաւորչին գինքնագլխութեան ինն կամ գհաւասարութեան եպիսկոպոսապետին թեկն ածէր», կը յաւելու թէ «սակայն չեն աներկբայ գրուածն եւ յիշեալն»:

Այս դարերու համոզման դէմ ունինք նաեւ Ե.—ԺԱ. դարերու լռութիւնը: Ոչ միայն Ե.—Է. դարերու հայ մատենագիրպատմագիրներու անծանօթ է Թուղթս յամատենաւոր, այլ եւ ոչ Ը.—Ժ. դարու մատենանունէ, այլ եւ ոչ Ը.—Ժ. դարու գոյութիւնը: Մովսէս Խորենացի, որ այնքան խնամով չահագործած է տոհմային եւ օտար գրականութիւնը, որ եղած է մինչեւ Թ. դար հայ հրապարակի վրայ, այսպիսի թղթակցութեան անծանօթ մնացած է. նոյնպէս նաեւ Յովհ. Կաթողիկոս, Ասողիկ եւ այլ պատմագիրները: Չէ մտած այն Է. դարու Թղթոց գրքին մէջ, գոր հաւաքած է Մովսէս Ցուրտաւի եպիսկոպոսը: Եւ սակայն չատ հաւանական է որ անոնք ծանօթ էին այս գրուածքին, բայց գգուշացած են անոր յիշատակութենէն, որովհետեւ տեսած էին անոր մէջ ուրիշ ոգի, քան որ կը փափագէին իրենք:

Թուղթս իր բովանդակութեամբը եւ նկարագրովը անվաւերական կամ — ինչպէս

Մայի կ'արտայայտուի «կեղծիք» մըն է Դ. դարու առաջին կէսին համար. բայց որովհետեւ «գրութեան լեզուն եւ ոճը լուրջ է, կանոնաւոր եւ խելացի մտածութեամբ գրած», կարելի չէ «ոչ մի կասկած յարուցանել գրուածքիս կեղծութեան մասին» (Մելիք-Թանգեան, 484), եթէ միայն ճանչնանք գայն ա՛յն դարէն եւ ա՛յն գրչէն, երբ եւ որուն ձեռքէն հրապարակ ելած է:

4. Թղթիս գրութեան ժամանակը մատնանշած էի ես 1908ին իմ «Կիւրիոն Կաթողիկոս Վրաց» գրուածքիս մէջ (Հանդ. Ամս. 1908, էջ 171 = Կիւրիոն, Վիեննա, 1910, էջ 98 եւ ծան. 2) հետեւեալ տողերով. «Հռչակաւոր Թուղթ է Երուսաղէմայ Մակար հայրապետի առ Վրթանէս Սիւնեաց եպիսկոպոս գրած կանոնականը. հրտ. Գիրք Թղթոց, 407—412: Ցայժմ առ հասարակ կը կարծուի թէ նամակագիրն ըլլայ Երուսաղէմի Մակար Ա. հայրապետն (312—335) եւ ուղղուած առ Վրթանէս Կաթ. (333—341): Վերապահելով ուրիշ առթի մանր քննութիւնը՝ կը մատնանշենք հոս, որ գրուած է Թուղթս Զ. դարու Բ. կիսուն Երուսաղէմի Մակար Բ. հայրապետէն (565—572) առ Վրթանէս եպ. Սիւնեաց (558—580)»:

Ես առիթ չունեցայ այնուհետեւ զբաղելու խնդրովս. բայց յուսալի էր թէ վարագոյրին երկփեղկելէն յետոյ լոյսը փարատած պիտի ըլլար խաւարը, եւ աչքը անարգել պիտի տեսնէր բեմի վրայ ցուցադրուած պատկերը:

Հ. Վ. Հացունի, Բազմավէպ, 1929, էջ 260—264, որ ծանօթ է վերոյիշեալ տողերուս, կու գայ միւսանգամ պաշտպանելու հին կարծիքը եւ ներկայացնելու գրութիւնս իբրեւ վաւերական աղբիւր Դ. դարու Եկեղեցական կարգերու ուսումնասիրութեան համար: Հացունիի տողերը գարմանք պատճառեցին ինձ, որովհետեւ ես կը ճանչնայի գինքը միակ բանասէրը հայ իրականութեան մէջ, որ յանձին կը բերէ անհամեմատ հմտութիւն եկեղեցական ծէսերու զարգացման մասին. եւ կարող էր անաչխատ չօչափել տեսնել այն դժուարութիւններն, որոնք կը յառնեն գրուածքիս չուրջը, եթէ ընդունինք գայն Դ. դարու առաջին քառորդէն:

Ես անհրաժեշտ կը համարիմ մի առ մի հերքել այն պատճառաբանութիւնները, զորոնք կը գնեն հրապարակի վրայ Օրմանեան,

© National Library of Armenia

կոնիբիր եւ Հացունի: Բաւական է մատնա-
նշել քանի մը կէտեր, ուր բարձրակարկառ
ցցուած են դժուարութիւնները այսպիսի
կարծիքի դէմ: Օգտուելով առթէս պիտի
կցեմ դիտողութիւններուս նաեւ քանի մը
վերլուծական համեմատութիւններ:

Նիկիոյ ժողովի ժամանակ, երբ կ՚ա-
պրէին Մակար եւ Վրթանէս, դեռ նոր էր
դուրս եկած Եկեղեցին ստորերկրեայ նկուղ-
ներէն, եկեղեցական կարգերը դեռ չէին հա-
սած այն զարգացման, ինչպէս անոնք երեւան
կու գան Մակարի Թղթին մէջ: Այս պարա-
գաներն ինքնին բաւական էին նշաւակելու
համար կեղծիքը գրութեան մը, որ Դ· դա-
րու առաջին քառորդէն կը ներկայացուի:

ա· Մակար կը գրէ թէ Մկրտութեան
խորհրդոյն պաշտօնեաներն են եպիսկոպոս-
ներն եւ քահանաները· «զի եպիսկոպոսաց եւ
քահանայից միայն է իշխանութիւնս այս»,
այս ինքն «մկրտութիւն առնել»· «զի զուրբ
մկրտութեանն ձեռնադրութիւնն, որպէս յա-
ռաջագոյն ասացաք, եպիսկոպոսաց եւ քա-
հանայից միայն է կատարել»· ուստի ինչպէս
մկրտելու, նոյնպէս դրոշմելու: Իսկ սար-
կաւագները կը նկատուին հոն «սպասա-
ւորք» խորհրդոյն եւ ոչ պաշտօնեաներ· եւ
բացայայտ կ՚ըսէ թէ այլ եւս «խափանեալ
է այս ի նոցանէ», այս ինքն անոնք չունին
մկրտելու իշխանութիւնը: Բայց գիտէ թէ
կան գաւառներ, ուր մնացած է հին սո-
վորութիւնը «սարկաւագացն մկրտել»· եւ
կը պահանջէ այնպիսիներէն ծանօթութիւն
«զիտել զկարգս եկեղեցւոյ», այս ինքն թէ
սարկաւագներու մկրտութիւնը խափանուած
է, ուստի օրինաւոր չէ իրենց ձեռնամուխ
ըլլալ խորհրդոյն կատարման, այլապէս կը
սպառնայ եկեղեցական պատիժ: Բայց Ել-
վիրայի 306ի ժողովը իւր Հէ· կանոնով կը
հրամայէր· «Եթէ ոք սարկաւագ, որ ա-
ռաջնորդ ուրեք ժողովրդեան իցէ, եւ ա-
ռանց եպիսկոպոսի եւ քահանայի մկրտիցէ
զոք, պարտ է եպիսկոպոսին զայնոսիկ
(զմկրտեալսն) օրհնութեամբ կատարեալս
առնել· եւ եթէ ոք յառաջագոյն (քան
զօրհնելն) յաշխարհէ ելանիցէ, կարէ հաւա-
տովքն, յոր հաւատացուն, արդարանալ»
(Hefele, I, 189—190), այս ինքն սարկաւագի
մկրտածը եպիսկոպոսը ձեռնադրութեամբ
(դրոշմով) պիտի լրացնէ: Ուստի Դ· դա-
րուն առկաւին «խափանեալ» չէ սարկաւագի
իրաւունքը մկրտելու· եւ ոչ ալ կը նկա-

տուի ապօրինի: Համաձայն Մակարի մտքին
կ՚ըսուի նաեւ Ս· Սահակին վերագրուած կա-
նոններու մէջ· «Ժէ· Սարկաւագունք՝ մկըր-
տութիւն մի՛ իշխեսցեն առնել· ապա թէ
արասցեն, լուծեալ լիցին ի սարկաւագու-
թենէն հանդերձ պատուհասիւ· զի ոչ է Սար-
կաւագն քահանայ, այլ սպասաւոր քահա-
նային»:

Հնագոյն եկեղեցին միայն եպիսկոպոսին
կը վերապահէր կատարել մկրտութիւնը,
այս տեղ նաեւ քահանայք առակ են ի նոյն:

Մակար «խափանեալ է» ըսելով կ՚ակ-
նարկէ Սահմանադրութիւնն Առաքելոց, ուր
(Ը· 46) յայտնապէս սահմանուած է· «չէ
օրէն սարկաւագին մատուցանել պատարագ
կամ մկրտել կամ առնել օրհնութիւն փոքր
կամ մեծ»· եւ կ՚ըսուի թէ օրինակ չառնուի
առ այս Փիլիպպոս առաքեալը, որ թէպէտ
սարկաւագ մկրտեց ներքինին, վասն զի անի-
կա Աստուծմէ՛ առած էր այդ իշխանութիւնը:

Ցիշեցինք վերագոյն թէ Մակար մկրտու-
թեան համար պաշտօնեայ կը ճանչնար եպիս-
կոպոսն եւ քահանայն· վերջինս հաւասարա-
պէս կու տայ իշխանութիւն նաեւ ձեռնա-
դրելու, այս ինքն օծելու սուրբ միւռոնաւ եւ
ձեռնադրութեամբ (դրոշմի խորհուրդ):
Նաեւ հոս Առաքելոց Սահմանադրութիւնը
առաջնորդ եղած է իրեն· եւ արտայայտուած
է ժամանակի ըմբռնմամբ: Սահմանադրու-
թիւնն Առաքելոց (Գ· 15) կը սահմանէ կա-
նոնը մկրտութեան համար· «եւ զառաջինն,
յորժամ մկրտիցեն կանայք, օծցէ սարկա-
ւագն զճակատն եւեթ նոցա իւղով սրբով··
իսկ եպիսկոպոսն հանդերձ ձեռնադրու-
թեամբ զգլուխն եւեթ կնոջն օծանէ» եւ կը
յաւելու (Գ· 16)· «Եւ արդ դու, ով եպիս-
կոպոս, ըստ այսմ օրինակի օծցես իւղով
սրբով զգլուխ այնր որ մկրտիցին, եթէ
արանց եւ եթէ կանանց, յօրինակ հոգեւոր
մկրտութեան: Ցետ այնր կա՛մ դու, ով եպիս-
կոպոս եւ կա՛մ որ ընդ քեւ երէցն է ասացեալ
ի վերայ նոցա եւ անուանեալ զկոչումն Հօր
եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ մկրտեսցես զնո-
սա ի ջուր: ··· Եւ ապա եպիսկոպոսն
զմկրտեալսն օծանէ միւռոնաւ»:

Ուրիշ տեղ անդրադառնալով միւսան-
գամ այս որոշման կ՚ըսուի (Է· 22)· «Զմկըր-
տութենէն, ով եպիսկոպոս եւ քահանայ, յա-
ռաջագոյն արդէն ասացաք··· օծցես զառա-
ջինն իւղով սրբով, ապա մկրտեսցես ջրով,
յետ այնորիկ դրոշմեսցես միւռոնաւ»: Առանց

տարակուսի այս միւռոնի օծութեան մասին է
հայ պատգամաւորներու ամբաստանութիւնը
թէ Հայք «զձէթ կնքոյ, որ յառաքելոյն եւ
այսր պահի, յաւելուածով ոչ ունին»:

Առաքելոց Սահմանադրութեան խօսքերը
այնպէս ալ բացայայտ չեն նկատմամբ քահա-
նային ձեռնադրութեան եւ սուրբ միւռոնով
օծման մասին· եւ այլուր սոէպ սոէպ կը
չեշտուի թէ քահանայք չունին իշխանութիւն
ձեռնադրելու (Ը· 46 եւն): Ժամանակը միայն
տուած է իրենց այս առաւելութիւնը: Կրնանք
Մակարի Թղթին այս տեղւոյն մէջ առաջին
վկայութիւնը տեսնել արեւելեան քահանայից
դրոշմի խորհուրդը մատակարարելու իշխա-
նութեան· որ Զ· դարէն յետոյ մնաց եւ հա-
սաւ մինչեւ այսօր: Թ· դարուն Փոտի օրով
եւ ապա Փլորենտեան ժողովոյն մէջ, երկար
վիճաբանութիւն ծագեցաւ Արեւելեան եւ
Արեւմտեան Եկեղեցիներու մէջ: Երբ ընդ-
հանրապէս Արեւելեանք չկրցան յաւանդու-
թենէ ապացուցանել սովորութեանս ծա-
գումը[3]: Ցամենայն դէպս Դ· դարու առա-
ջին կէսին դեռ անծանօթ էր այն:

Ուշադրաւ է Թղթիս մէջ նաեւ այն կէտն,
որ Հայք մկրտութեան ժամանակ «զբոլոր
զկայարանս մանկան ոչ օծանեն· եւ է զի
զժողովոյն կարգեալսն ոչ առեն ուրեք ուրեք
քահանայք ի ժամ մկրտութեանն»: Նաեւ հոս
զարգացած եկեղեցին նկատի առնուած է,
ուր սովորական եղած է մանկանց մկրտու-
թիւնը եւ խնդիր կ՚ըլլայ դրոշմի ժամանակ
անոնց իւրաքանչիւր զգայարանաց առանձին
օծման մասին: Այս կէտի համար հնագոյն
վկայութիւն կը պակսի Դ·—Զ· դարերէն:
Իսկ «զժողովոյն կարգեալսն» ըսելով կ՚իմա-
նայ Մակար նոյն Սահմանադրութեամբ նշանա-
քելոց, ուր մանրամասնութեամբ արարողական մա-
կուած են Մկրտութեան արարողական մա-
սերն եւ օրհնութեան բանաձեւերը, որոնք
ինչպէս այսօր, նոյնպէս ժամանակին մուտ-
դրուած են Հայ Մաշտոցներու մէջ:

Այսպէս Մակար աւանդած է «զկանոնա-
դրութիւնս զայս ունել յառաքելոյն պատ-
մութեանց» (§ 9)· այսպէս կ՚անուանէ իւր
ադբիւրն նաեւ այլուր· «···զամենայն կանո-
նադրութիւն սրբոյ ժողովոյն··· որ եղեւ

վասն դրութեան կարգաց Եկեղեցւոյ» (§ 2)·
նոյնը կ՚ակնարկէ նաեւ «զժողովոյն կար-
գեալսն» (§ 3) խօսքերով: Ինձ կը թուի թէ
Մակար «Կանոնադրութիւն Ս· ժողովոյն»
կոչմամբ կ՚իմանայ «Սահմանադրութիւնք
սրբոց առաքելոց» անվաւերական մատեանը,
որ յունարէն ձեռագիրներու մէջ հասած է
մեզ՝ διαταγαί (կամ διατάξεις) τῶν ἁγίων ἀπο-
στόλων, հիներէն «Առաքելական կարգադրու-
թիւն» (Անատ· Սինայեցի) կոչուած· ասկէ
կրնար դիւրաւ նաեւ διατάξεις τῆς ἁγίας Συνό-
δου անուանուիլ, ըստ որում ամբողջ Առա-
քելոց ներկայութեան սահմանուած կը ներ-
կայացուի: Թէ սուրգիւ ծանօթ եղած են
Սահմանադրութիւնքս կամ Կանոնադրու-
թիւնքս Մակար Երուսաղէմացւոյն, կը տես-
նուի թէ վերոյիշեալ տեղիքներէն եւ թէ այլ
խօսքերէն (տե՛ս վարը):

Արդ այս անվաւերական մատեանը հրա-
պարակ ելած է, ինչպէս քննիչները ապա-
ցուցած են, Դ· դարու վերջերն եւ կամ
Ե· դարու առաջին տասնեակին Ասորիքի մէջ
(հմմտ· Bardenhewer, Geschichte der alt-
christlichen Literatur, Bd. IV, Freiburg,
1924, էջ 270)· հետեւաբար Մակար Ե· դա-
րէն յետոյ միայն կրնար օգտուիլ անկէ:

բ· Կ՚ըսուի (Կան· Բ·) թէ ուր կառու-
ցուած է եկեղեցի, հոն պէտք է ըլլայ կից
մկրտարան մը, ուր պիտի մկրտուին որոնք
կը բաղձան մկրտուիլ· բայց ուր ոչ եկեղեցի
կայ եւ ոչ մկրտարան, կարելի է նաեւ որ եւ
իցէ ամանի մէջ մկրտել, որովհետեւ «չէ
արժան արգելուլ որ կամիցին մկրտել»:

Մկրտարաններու ծագման եւ զարգաց-
ման մասին կը գրէ Վ· Թալհոֆեր· «Արդէն
քրիստոնէական հնագոյն ժամանակները կ՚ե-
րեւայ թէ կային կանոնաւոր մկրտութեան
համար մասնաւոր տեղեր, ի մերձաւորու-
թեան հաւատացեալներու աղօթատեղիներուն
(Ցուստին· Ա· Ջատագ· 65· Տերտուղ· վասն
Պսակին գլխ· 3): Կոստանդիանոսի օրերէն
սկսեալ սկիզբ եղաւ կառուցանել մասնաւոր
մկրտարաններ, եւ այն՝ եպիսկոպոսանիստ
Եկեղեցիներու քով, որովհետեւ քանի մը դար
կանոնաւոր կերպով միայն եպիսկոպոսները
կը մկրտէին (Աւագ Շաբաթ եւ Պենտէկոստէի
օրը): Այս մկրտարանները (φωτιστήρια, bap-
tisteteria) սովորաբար կենդրոնական շէնքեր
էին (բոլորակ, նաեւ վեց-կամ ութանկիւնի
շինուած), շատ անգամ գաւիթով, ունէին
խորան մը եւ օծուած էին: ··· Հինգերորդ

[3] Հմմտ· J. Hergenröther, Photius, Patriarch
von Konstantinopel, Bd. III, Regensburg 1869,
էջ 602. K. Werner, Geschichte der apologetischen
und polemischen Literatur der christlichen Theo-
logie, Bd. III. Schaffhausen 1864, էջ 171—172.

© National Library of Armenia

դարէն ի վեր սկսաւ տղոց մկրտութիւնը սովորական ըլլալ, որուն հետեւութեամբ նաեւ արտաքոյ կարեւոր պատճառի՝ սկսան եկեղեցական կանոնական ժամանակներէ (Աւագ շաբթուն եւ Պենտեկոստէի օրերէն) դուրս ալ մկրտութիւն մատակարարել, եւ ստիպուած էին եպիսկոպոսները թոյլ տալ, որ նաեւ եպիսկոպոսանիստ քաղաքներէն դուրս կառուցուին մկրտարաններ, նոյն իսկ գիւղերու մէջ, ուր քահանաները կը մատակարարէին մկրտութիւնը շրջակայ գիւղերու ժողովուրդին [4]»:

Հայ պատգամաւորներու հաղորդած տեղեկութիւնները Հայաստանի մէջ մուտ գտած զեղծումներու մասին կ'արդարանան Յովհ. Օձնեցւոյ վկայութեամբ, որ երբ 720ին այսպէս կը մաքառի նոյն զեղծումներու դէմ. «Ընդ որովք եւ զայս էհաս տեսանել. զի ի տեղիս տեղիս զսեղանս եւ զաւազանս ոչ առնեն ըստ հրամանի եւ աւանդութեան երանելեացն մերոց հարանց՝ քարեղէն եւ անշարժարար զերկոսինն հիմնացուցանելով. այլ... զաւազանն ըստ պիտոյիցն՝ ըստ ժամուն եւ ըստ տեղեացն, որ ինչ անօթով եւ ի ձեռն գայցէ, կատարեն զկարգն: Բերելով տարացոյց խրեանցն սխալանաց տղայապէս եւ անփորձարար, եթէ առ հարկի ի սկզբանն յումեքէ երագագրաւելի ինչ ցուցեալ եղեւ գործն: ...Յաղագս որոյ ապա հարկ է... եւ սեղան եւ աւազան քարեղէն անշարժարար յամենայն եկեղեցիս արձանացուցանել [5]»:

Յովհ. Օձնեցի հոս աչքի առաջ ունի Մակարի Թղթին վերոյիշեալ տեղիքը. եւ առ այն կ'ակնարկէ, երբ կը գրէ. «առ հարկի ի սկզբանն յումեքէ երագագրաւելի ինչ ցուցեալ եղեւ»: Թէ ինչո՞ւ Իմաստասէր Կաթողիկոսը յանուանէ չէ յիշատակած զՄակար, դժուարին է ըսել:

Գ. Մկրտութեան օրերը կը նշանակուին Մակարի Թղթին մէջ. «պարտ է եւ ամենայն քրիստոնէից երկիւղածաց Քրիստոսի կատարել ի նոսա (այս ինքն՝ յերիս տօնական աւուրս) զկոչումն մկրտութեանն՝ ի սուրբ Յայտնութեան [Ծննդեան] Տեառն եւ Փրկական Զատկի կենարար չարչարանացն Քրիստոսի եւ ի շնորհալից Պենտեկոստէին» (Անանիայի յառաջբերութիւնը): Այս կանոնական օրերէն դուրս ալ թոյլ կը տրուի մկրտել. «եւ ոչ ի գլխաւոր տօնս է միայն կատարելութիւն»: Ուստի կանոնական օրերու թիւը աճած է միով. եւ բարձուած է Լաւոդիկէի ժողովոյն սահմանը (Կան. 45—48), որ կը հրամայէր Քառասնօրեայ պահոց Բ. շաբաթէն սկսեալ կատարել մկրտութիւնը (Hefele, I, 771):

Դ. Կը գրէ Մակար. «եւ հաւատովք օծանիմք յիւղ սրբութեան». կ'ակնարկուի Լաւոդիկէի ժողովոյն 48րդ Կանոնը. «Եթէ մկրտեալքն յետ մկրտութեանն պարտին օծանել իւղով եւ հաղորդակից լինել արքայութեանն Քրիստոսի» (Hefele, I, 771—772):

Ե. Կ'ենթադրէ Մակար՝ չորս տեսակ սուրբ իւղ առանձին օրհնութեամբ. «Եւ զիւղ սրբութեանն եպիսկոպոսապետն օրհնեսցէ. եւ վասն հեռաւորութեան եւ կարեւոր պիտոյից՝ հրամանաւ արքեպիսկոպոսին երկու եւ երեք միաբանեալ եպիսկոպոսք եւ սարկաւագունք սպասաւորք սրբութեանն: Եւ զիւղ օծման մեռելոցն եւ հիւանդացն եւ մկրտելոցն առանձնակ օրհնեսցեն քահանայքն եւ եպիսկոպոսքն»:

Ակնարկուած իւղերն են՝

1. Իւղ սրբութեան, τὸ μύρον, ἔλαιον τῆς εὐχαριστίας.

2. Իւղ մկրտելոցն, հաւանօրէն τὸ ἔλαιον ἐξορζισμοῦ (իւղ երդմնեցչութեան) եւ τὸ ἔλαιον βαπίσματι (իւղ մկրտութեան).

3. Իւղ հիւանդաց. ἔλ. εὐχέλαιον (իւղ վերջին օծման).

4. Իւղ մեռելոց:

Նկատմամբ սրբութեան իւղոյն այսպիսի հրահանգ այլուր չեմ պատահած: Հնագոյն եկեղեցւոյ մէջ թէ Արեւելք եւ թէ Արեւմուտք սուրբ Միւռոնի օրհնութեան պաշտօնեան էր եպիսկոպոսը: Արեւմուտք մինչեւ այսօր մնացած է այս սովորութիւնը: Իսկ Արեւելք յընթացս ժամանակի հայրապետներուն վերապահուեցաւ այս օրհնութիւնը [6]:

[4] V. Thalhofer, Handbuch der katholischen Liturgik, Bd. I. Freiburg 1883, էջ 814—815. Binterim, I. 1, էջ 63—67:

[5] Յովհաննէս Իմաստասէրի Օձնեցւոյ մատենագրութիւնք. Վենետիկ 1833, էջ 5—6:

[6] A. J. Binterim, Die vorzüglichen Denkwürdigkeiten der christkatholischen Kirche. Mainz 1825. Bd. I, 1, էջ 96—97. Hergenröther, Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte, Bd. I, Freiburg 1902, էջ 463. Ս. Սահակի վերագրուած կանոններու մէջ կ'ըսուի. «Ի. Եւ յամենայն տեղեաց մերոց իշխանութեան յամենայն ամի զկնի սրբոյ զատկին, զիւղ մկրտութեան հարկաւորութեամբ բերցեն առ մեզ քահանայք. եւ աստի ի մէնջ ընկալցին զօրհնութիւն իւղոյն. եւ անձամբ մի օրհնեսցեն ի տունս իւրեանց, որպէս սովորեցին ոմանք ի տգիտութենէ, վասն զի ոչ է իշխանութիւնդ այդ քահանայից, այլ եպիսկոպոսաց գործ է»:
Չեմ տարակուսիր, թէ տողերուս գրիչը ծանօթ է Մակարայ Թուղթին:

Մակարի հրահանգը յենած է այս սովորութեան վրայ. հետեւաբար ուշ ժամանակի միայն կրնայ վերաբերիլ. հնութեան համար կարեւոր վկայութիւն պիտի ծառայէ այս տեղիքը:

Մկրտելոց իւղը կա՛մ երեխայից (երդմնեցչութեան) իւղն է եւ կա՛մ Յովհ. Օձնեցւոյ «աւազանին օծման» իւղը: Առաքելոց Սահմանադրութիւնք կը թոյլատրեն երէցին կամ երիցապետին օրհնել միայն աւազանին ջուրն եւ իւղը (Ը. 42): Բայց աւելի բացայայտ է հետեւեալ տեղիքը (Ը. 29). «Օրհնէ եպիսկոպոսն զջուրն եւ զիւղն. այլ եթէ չիցէ եպիսկոպոսն անդէն յանդիման, օրհնեսցէ երէցն հանդերձ սարկաւագաւ»: Ուստի ճշդիւ համաձայն Մակարի հրահանգին, բացառութեամբ, որ հոս նաեւ այլ իւղերու օրհնութիւնը կը թոյլատրուի քահանայից, հակառակ արեւմտեայց սովորութեան, այսպէս «Արեւմուտք վերջին օծման իւղը կ'օրհնէր եպիսկոպոսը առանձնակ. Արեւելք, յատկապէս Է. դարու վերջերը, կ'օրհնէին նաեւ քահանաները» (Hergenröther, I, 702):

«Իւղ մեռելոց» անծանօթ է այլուստ. «Մեռելները օծել սովորաբար արեւելեան աղանդներուն յատուկ է» կը գրէ Hergenröther (I, 703): Թերեւս ակնարկուած ըլլայ այսու կա՛մ այն իւղը որով կ'օծէին քահանաներն եւ եպիսկոպոսները յետ մահուն, եւ կա՛մ «իւղն մարտիրոսաց», այս ինքն այն իւղը, որ կը լեցուէր մարտիրոսներու նշխարաց վրայ եւ ապա բամբակով կը ժողվուէր եւ կը գործածուէր հիւանդներու վրայ. եւ կամ մարտիրոսներու գերեզմաններու վրայ վառուած կանթեղի մէջ կը լեցուէր եւ ապա կը կիրարկուէր հիւանդներու համար [7]: Մակար թոյլ կու տայ որ այս սուրբ իւղերը օրհնեն թէ եպիսկոպոսներն եւ թէ քահանաներն հաւասարապէս, պատուէրով միայն, որ օրհնեն իւրաքանչիւր իւղն առանձնակ, այս ինքն իւրաքանչիւր պիտոյութեան համար առանձին առանձին օրհնութեամբ, եւ ուրոյն աղօթքներով: Բայց «Գ. եւ Ե. դարերուն արեւելեան Եկեղեցին չունէր վերջին օծման իւղի օրհնութեան համար մասնաւոր բանաձեւ. յատկապէս առ այս սահմանուած բանաձեւը աւելի ուշ ժամանակի է: Ասոր կից կային սակայն աղօթքներ պարզ հիւանդաց իւղին համար» (Franz, I, 338):

Թէ ունեցա՞ծ է երբեք Հայոց Եկեղեցին սուրբ իւղերու առանձնակ օրհնութեան համար ուրոյն աղօթաձեւեր, դժուար է հաստատել, թէեւ կը պահանջէ Մակար եւ իրմէ ետքը կը հրամայէ Յովհ. Օձնեցի: Աւանդութիւնը գոնէ չէ պահած Հայ Մաշտոցի մէջ այսպիսի օրհնութեան բանաձեւեր, նոյն իսկ սուրբ Միւռոնի համար: Ինչ որ յետնագոյն ժամանակի Մաշտոցները կը ներկայացնեն, են նոր փոխառութիւններ լատինական Մաշտոցէն, թարգմանուած Ներսէս Լամբրոնացւոյ գրչով 1175ին: Ինձի ծանօթ են հետեւեալ կարգաւորութիւնները նկատմամբ Ս. Իւղերուն.

Կարգ օրհնութեան Սրբոյ Մեռոնին. Ձեռագիր Էջմիածնի Պետական Մատենադարանի, Թ. 1026, 270 բ—274 բ. ասկէ ծագած՝ ուրիշ խմբագրութեամբ՝ Թ. 973, 266 բ:

Կարգաւորութիւն սուրբ Իւղոյն հիւանդաց (ի լուսանցս՝ «Հայոցն է». Էջմ. 1026, 283 ա—321 բ. Նոյնը նաեւ Թ. 826, 97 բ. 973, 76 ա եւ այլն:

Հաւանօրէն Յունական ծագումէ է Էջմ. Թ. 1026, 275 ա—282 բ, որուն սկիզբը պակաս է: Ուրիշ համառօտ ձեւ մը կը ներկայացնէ Էջմ. Թ. 973, 266 ա, «Կանոն հիւանդի ձէթ օրհնել», ծագած, ինչպէս կ'երեւի վերոյիշեալ ընդարձակ կարգաւորութենէն, որ ուղղակի լատիներէնէ թարգմանուած է:

Կարգ օրհնութեան Իւղոյն Երեխայից. Էջմ. Թ. 973, 267 բ:

Աղօթք ի վերայ Ջիթի, զոր առնուն ի կանթեղէ սրբոյ եւ զհիւանդն օծանեն. Էջմ. Թ. 1026, 349 ա. Նոյնը նաեւ Թ. 209 եւ Երեւանի Պետ. Թանգարանի Թ. 465 Մաշտոցներու մէջ:

Անանիա Մոկացի խօսելով եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան եւ օծման եւ կաթողիկոսի կարգերու վրայ, կը գրէ թէ Հայոց քով չկայ առանձին կաթողիկոս օծելու կանոն, որովհետեւ «ի մերումս բազում ինչ ի կարեւորացն ոչ գտանի թարգմանեալ». Նոյնպէս նկատելով որ քահանայի եւ եպիսկոպոսի յուղարկաւորութեան կարգն նոյն է Հայոց քով՝ կը յաւելու. «Նաեւ բազում եւս այլ կարգք կարեւորք, որ չէ թարգմանեալ ի

[7] A. Franz, Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter, Bd. I, Freiburg im B. 1909, էջ 354—361.

© National Library of Armenia

հայկական լեզու» (Արարատ, 1897, էջ 278—279):

Նոյնը իմանալու է անշուշտ նաեւ սուրբ Իւղերու օրհնութեան մասին:

Մակարի Թղթին աւանդած այս մանրամասնութիւնները սուրբ Իւղերու նկատմամբ կը հեռացնեն զմեզ Դ. դարու առաջին քառորդէն ընդարձակ անջրպետով:

Դեռ Ը. դարու առաջին քառորդին զանազան էին տեսութիւնները սուրբ իւղերու պատրաստութեան եւ կիրառութեան մասին. եւ Յովհաննէս Օձնեցի (էջ 7—8) հարկ կը տեսնէ հզօր ձայնով բողոքելու տիրող զեղծումներու դէմ: Իւր ճառին մէջ «զիւղոյն սրբոյ, որով զհոգին սուրբ ի մեզ ձգեմք ի Քրիստոս միանալովն» կը գրէ Հայոց Կաթողիկոսը. «Քանզի յայժ օտարաբար նովաւ եւ այլապէս ի միմեանց վարիմք. զոր եւ տեսաք իսկ առ մերով ժամանակաւս: Քահանայից ձէթ ընդունել յԵրուսաղէմէ բերեալ, խաչի ձէթ զնա անուանելով, եւ զնոյն նովին ամանօք առ մի ըստ միոջէ մկրտելոյն իւրաքանչիւր ումեք վերստին օրհնել: Զոր զանգաղիմ ասել, որպէս թէ բազում անգամ օրհնութեամբքն, յոլովագոյնս ի ներքս յեղուն կոչել զշնորհն. եւ կամ թէ ի գալստենէ նորոյ շնորհին զհնացեալն ի բաց մերժել յամանոյ անտի: Եւ դարձեալ նովին ձիթով օծանէին զմկրտեալսն եւ զերախայսն, այլ եւ զհիւանդս եւ զեկեղեցի եւ զսեղանս եւ զխաչս»:

Կաթողիկոսը համաձայն Մակարի հրահանգին կը նկատէ որ «թէպէտ եւ հոգին մի է, եւ առհաւատչեայ հոգւոյն եւղն նոյն է, սակայն բազմազգի մերում ըստ փրկութեանն, բազմօրինակ եւ խորհուրդ փրկութեանն հրաշագործի. ըստ նմին եւ տեղիքն որոշին ի միմեանց՝ որովք փրկեալն լինիմք, եւ անուանք տեղեացն». ուստի եւ նաեւ այս իւղին վրայ կատարուած «աղօթքն եւ գործառնութիւնն ոչ ամենայն զմիոյ մատուցանէ մեզ փրկութեան պարգեւ, եւ ոչ մին զամենեցուն, եւ ոչ նմանապէս միմեանց օգտակարք մեզ լինելով»: Այլ պէտք է իւրաքանչիւր գործառնութեան համար առանձնակ օրհնութեամբ օրհնել — այս ինքն զանազանելով՝

Երեխայութեան օծումն
Աւազանին օծումն
Որ զկնի մկրտութեան օծումն
Սեղանի, Խաչի օծումն
ի Հիւանդութեանն օծումն եւ այլն:

Եւ կը հետեւցնէ որ «սոցա տպաքէն եւ աղօթքն եւ քարոզութիւնն եւ օծմունքն՝ բաժանաբար ըստ իւրաքանչիւրոցն վայել է լինել խորհրդոյ» (էջ 8):

Այս բացատրութենէն ետքը կը սահմանէ (Կանոնք, անդ, էջ 26).

Թ. «Պարտ եւ արժան է զսուրբ միւռոնն, այս ինքն զեւղն անուշահոտութեան, հայրապետին օրհնել. եւ իւրաքանչիւրոց եպիսկոպոսացն միանգամ ի զատկին հինգշաբաթին օր, որպէս եւ հրամայեալն է: Եւ քահանայիցն ի նոցանէ ընդունել, եւ օծանել նովաւ զսեղանս եւ զեկեղեցիս եւ զխաչս. առ մկրտեալսն մատուցանել միայն յորդեգրութեանն օծումն (= կարգ դրոշմի), որ յետ մկրտութեանն լինի. եւ յայլ ի պէտս օծման մի խառնեսցէ զնա, եւ մի ինքեամբ յանդգնեսցի օրհնել քահանայն:

Ժ. Պարտ եւ արժան է զմկրտութեանն ձէթ (= իւղ Երեխայից), քահանային օրհնել մի ըստ միոջէ ընդ մկրտելն, ըստ բաւականի ժամուն պիտոյից. եւ նոյնժամայն առ մկրտեալսն մերձեցուցանելով՝ զօրհնեալն սպառել, եւ մի՛ իշխել զմիանգամ օրհնեալն բազում անգամ օրհնել. եւ միայն օծանել նովաւ զերեխայսն եւ զմկրտեալսն ընդ մկրտելն յաւազանին, եւ յայլ խորհուրդ օծման մի իշխեսցէ մատուցանել զնա:

ԺԱ. «Արժան է զհիւանդացն զձէթ քահանային օրհնել ըստ իւրում աղօթիցն, եւ ըստ բաւականութեան պահանջելոյ ժամուն պիտոյից»:

Նաեւ այս որոշումներէն կը տեսնուի թէ Յովհաննէս Իմաստասէր ունեցած է աչքի առաջ Մակարի Թուղթը:

Գ. Նկատմամբ սեղանոյն ընծայից կը գրէ Մակար, թէ պէտք է «հանել ի սեղանն զհացն սուրբ՝ ջերմ ըստ առաքելոցն աւանդութեան. եւ զբաժակն անապակ՝ առանց իրիք խառնման»: Բնագիրը հոս աղաւաղուած եւ աղճատուած է յայտնապէս: Մակար Երուսաղէմացի չէր կրնար չեշտել հացին ջերմ եւ բաժակին անապակ եւ անխառն մատուցման մասին, քանի որ յունական եկեղեցին ի սկզբանէ անտի սովոր էր հացն խմորուն եւ բաժակն ջրախառն հանել ի սեղան: Հացին ջերմ մատուցումը զուտ արեւելեան էր, եւ դժուարաւ թէ Երուսաղէմ, ուր յոյն ազդեցութիւնը միշտ ուժեղ եղած է, մուտ գտած ըլլար երբեք այս սովորութիւնը: «Թերեւս սխալած չենք ըլլար, կը գրէ Հ. Յ.

Տաշեան, եթէ ըսենք որ կանոնս անձուկ մտօք արեւելեան է, գոնէ արեւելեան եկեղեցեաց մէջ միշտ ճոխութիւն ունեցած: Յունական եւ արեւմտեան կանոնաց մէջ հնագոյն ժամանակներէն ասոր նման կանոն մը չի գտնուիր» (Վարդապետութիւն առաքելոց, էջ 37): Հետեւաբար չենք կրնար ընդունիլ թէ Մակար այսպիսի հրահանգ մը տուած ըլլայ Հայոց «ըստ առաքելական աւանդութեանց»:

Յամենայն դէպս այս տողերու հեղինակը աչքի առջեւ ունեցած է կա՛մ Վարդապետութիւն Առաքելոց մատենին ԼԱ. կանոնն, որ ըստ հայերէն Թարգմանութեան կը հրամայէ. «Հաց պատարագին յորում աւուր եփեսցի, ի նմին աւուր ելցէ ի սեղանն եւ մի լիցի իշխանութիւն զկնի աւուրց հանել (եւ կը կցուի յաւելուածաբար)՝ զի եւ Մովսէս ոչ պակասեցուցանէր զհացն ջերմ յերեսաց տեառն [8]»: Եւ կա՛մ աւելի հաւանօրէն Թադէոս առաքելոյն Կանոնները Զ. հատուածը, ուր կ'ըսուի. «Զհաց եւ զգինի ո՞րպէս պատշաճեցուք առ սուրբ սեղանն: — Դարձեալ ասէ Առաքեալն. Զհացն պատարագին, յորում աւուր մատուցանիցեն, ի նմին աւուր եփեսցեն՝ խաչապէս դրոշմաւ. նոյնպէս եւ զգինին սուրբ բաժակին սուրբ ամանաւ հանցեն ի սուրբ սեղանն: (Կը կցուի յաւելուածաբար՝) Եւ մի ոք յանդգնեսցի խառնել ջուր ի յայն բաժակն, զի չէ այն աստուածահաճոյ, այլ անապրոյն մտաց. եւ որ առնէ ոք՝ այնպիսին չէ քրիստոնեայ, եւ նզովեալ եղիցի՝ մինչեւ դարձցի յաղանդոյն» (Հրտ. Տաշեան, էջ 403—404):

Թէ Վարդապետութիւնն Առաքելոց եւ թէ Թադէի Կանոնք նախնաբար Ասորիքէ մէջ ծագում առած են Դ. դարու վերջը (380) եւ անկէ հասած Հայաստան: Որովհետեւ երկուքէն ալ յունարէն Թարգմանութիւն չէ հասած, կարելի է ըսել թէ ուղղակի Մակար Երուսաղեմացւոյ վրայ չէին կրնար ազդած ըլլալ անոնք ոչ Դ. դարու առաջին քառորդին եւ ոչ ալ Զ.ին երկրորդ կէսին: Կը մնայ հաստատել թէ հայ խմբագրչին ձեռքը խաղացած է հոս. որ անհանդուրժելի նկատելով Մակարի տողերը հացի եւ բաժակի նկատմամբ, փոփոխած է զանոնք իրեն ծանօթ ա՛յլ «առաքելական աւանդութեանց» համեմատ, որոնք ասորական ծագումէ եղած են [9]:

Այս փոփոխութիւնը դեռ չէր գիտեր Է. դարու առաջին քառորդին Յովհաննէս Իմաստասէր. եւ ինչպէս կ'երեւայ, արտայայտուած է նոյն իսկ այս տողերու դէմ: Յայտնի է Հայոց Կաթողիկոսին համոզումը այս մասին, որ իւր Կանոնաց Ը. հատուածին մէջ կը սահմանէ. «Արժան է զհացն՝ անխմոր, եւ զգինին՝ անապակ հանել ի սուրբ սեղանն, ըստ աւանդելոյն մեզ սրբոյն Գրիգորի. եւ ոչ խոնարհել յայլ ազգաց քրիստոնէից յաւանդութիւնս» (էջ 25):

Է. Երկրորդ հատուածին խօսքերս. «Եւ գլխաւորեալք ըստ երկնաւորացն դասուց, որպէս ուսաք ի հարցն հոգեւորաց՝ յաշակերտաց առաքելոցն սրբոց», կ'ակնարկեն Դիոնեսիոս Արիսպագացւոյ տարակուսի Դիոնեսիոս Արիսպագացւոյ եկեղեցական քահանայ գրութիւնը Յաղագս եկեղեցական քահանայապետութեան, որ Զ. դարու առաջին կէսին հրապարակ ելած է (Bardenhewer, անդ, IV; էջ 294):

Այս տեղիքները բաւական են ապացուցանելու, որ Մակարի Թուղթը չի կրնար Դ. դարու գործ ըլլալ: Տեսնենք այժմ բուն հեղինակը, որ Զ. դարու երկրորդ կէսին միայն կրնայ ապրած ըլլալ:

5. Մակար Բ. արքեպ. Երուսաղէմի:

552 Հոկտեմբերին, երբ վախճանեցաւ Երուսաղէմի Պետրոս հայրապետը, յաջորդեց անոր աթոռին վրայ Մակար Բ. (Եւագր, Եկեղ. Պատմ. Դ. 37. Թէոփ. յամն աշխ. 6058): Բայց քիչ յետոյ (552 Դեկտ.) ամբաստանուեցաւ Մակար իբրեւ Որոգինեան եւ Յուստինիանու հրամանաւ ձգուեցաւ աթոռէն: Յաջորդ նշանակուեցաւ Եւստոքիոս (Թէոփ. յամն 6059): Կը գրէ Թէոփանէս (յամն 6061). «Եւստոքիոս եկեալ յԵրուսաղէմ վառեալ ատելութեամբ ընդ Ապողինարի, Ագաթոնի եւ Մակարայ, ընդ միաձունս Նորոյն Լաւրայի, հալածեաց զնոսա որպէս որոգինեանս. եւ այսր իսկ աղագաւ եւ

[8] Հ. Յ. Տաշեան, «Վարդապետութիւն առաքելոց» անվաւերական կանոնաց մատենը. Վիեննա 1896, էջ 328. Հմմտ. առ այս նաեւ էջ 37—38 եւ 148:

[9] Ջերմ հացի մասին հմմտ. Տաշեան, անդ, էջ 71 եւ 131 եւ յջ.: Ասորական ծագումէ այլ եւ այլ վկայութիւններ ի մի հաւաքած է J. M. Hanssens, Institutiones liturgicae de ritibus orientalibus. Tomus II, pars 1, Romae 1930, էջ 211—217: Անապակ բաժակի շուրջը Հայոց եւ Յունաց, Հայոց եւ Ասորւոց մէջ յուզուած խնդիրներու մասին եւ հայ աղբիւրներէ այլ եւ այլ վկայութիւններ տե՛ս անդ, էջ 250—270, ուր յառաջ բերուած է (էջ 251) նաեւ Մակարի Թղթին վերոյիշեալ տեղիքը, զոր H. ի. դարու կեղծիք կը համարի:

© National Library of Armenia

ինքն ընկեցաւ յաթոռոյն, եւ Մակար դարձեալ միւսանգամ բարձրացաւ յաթոռ իւր»· այսինքն, ինչպէս կ'աւելցնէ Եւագր (Դ· 39) զՈրոգինէս, զԴիդիմոս եւ զԵւագր նզովելէն ետքը: Այս պատահեցաւ 563 կամ 564 տարւոյն: Մակար վախճանեցաւ 575ին[9ա]: Յաջորդեց աթոռին վրայ Յովհաննէս, որ Երուսաղէմի Անհանգստից վանքէն էր (575—592):

Այս Մակարն է, որուն եկան հայ պատգամաւորներն եւ ներկայացուցին Վրթանէս եպիսկոպոսապետի Թուղթը: Կը համաձայնին պարագաները ըստ ամենայնի:

Մակար կը գրէր թէ երբ հայ պատգամաւորներն եկան եւ ներկայացուցին Վրթանէսի Թուղթը, «առաջի անկեալ հոգեւոր մաղթանօք խնդրեցին զգրոյն պատասխանիս»: Կը յաւելու Մակար առ այս. «Զոր թէպէտ եւ ոչ կամէաք (պատասխանել), ծանրացեալ տկարութեամբ հրամանատուութեանս մեծամեծ կրօնիւք Եկեղեցւոյ», սակայն «հոգեւոր ժոութին եւ փոյթ աստուածաւէր քահանայիցս հարկաւորեաց զմեզ գրել»: Այս միջոցին կը գտնուին Երուսաղէմ «բազմութիւն եպիսկոպոսացս, որք ի մի ժողովեալք յիւրաքանչիւր քաղաքաց»:

Ի՞նչ ժողով էր այն, ի՞նչ հոգերով ծանրացած էր Երուսաղէմի Եկեղեցին, ի՞նչ կ'իմանայ Մակար «մեծամեծ կրօնիւք Եկեղեցւոյ» խօսքերով:

Ամենայն ինչ հասկնալի պիտի ըլլայ, եթէ ընդունինք վարկեան մը թէ հայ պատգամաւորներն հասան Երուսաղէմ 563/564ին, երբ Եւստոքիոս մերժուած էր աթոռէն. Երուսաղէմի Եկեղեցին վրդովման մէջ էր եւ Մակար միւսանգամ կը տիրանար իւր աթոռին, առաջի եպիսկոպոսաց կը նզովէր զՈրոգինէս եւ իւր վարդապետութիւնը: Այսու կ'ունենանք ճշգրիտ Թուականը 564:

Եւ թէ յիրաւի Մակար Բ. գրած է Թուղթ առ Հայս, ունինք հաւաստարիմ ժամանակակցի մը եւ եղելութեան քաջածանօթ անձնաւորութեան մը վկայութիւնը: Մակարի յաջորդն՝ Յովհաննէս կը գրէր առ Աբաս Աղուանից եպիսկոպոս[10].

«Աստուածասէր Թումաս երանելոյ Պանտա վանաց վանական, ըստ սովորութեանն՝ որպէս յառաջ քան զմեզ յաջորդելք Ս. Աթոռոյն Յակոբայ Եղբօր Տեառն առեալ էր գիր հաւատոյ եւ կարգաց Եկեղեցւոյ, նոյնպէս եւ ի մէնջ խնդրեաց, եւ մատոյց տօմարս երկուս ժողովոյ, որ առանց Քրիստոսի ժողովեալ էր ի Հայս հակառակ Ս. Եկեղեցւոյ...» (էջ 1):

«Բայց վասն Քո Երանութեանդ լուաք, եթէ կամակից ես բարւոյ եւ ընկալար Թուղթս երկուս ի Մակարայ եւ յԵւստոքեայ՝ ի ձեռն բարեպաշտի եւ աշխատասիրի Թումասու, որ ոչինչ պէտս ունի ի ձէնջ պատուի եւ մեծութեան, բայց միայն ոգւոց ձերոց փրկութեան. վասն որոյ եւ գլուխ Թախանձեաց գրել ըստ օրինակի նոցա, որ նախ քան զմեզ էին նախընկալք աթոռոյս Յակոբայ առաքելոյ» (էջ 15—16):

Զի կրնար խնդիր ըլլալ, թէ Յովհաննէս ուրիշ գրուածք կ'ակնարկէ «Մակարայ» Թղթով, որովհետեւ բացայայտ ըսուած է որ իւր նախորդներուն գրած Թղթերէն մին «վասն կարգաց եկեղեցւոյ» է եւ միւսն «գիր հաւատոյ», որոնց վրայ կ'աւելցնէ ինքը երրորդ մը: Յովհաննէս նախ Մակարի անունը կը յիշէ, եւ ապա Եւստոքիոսի. բայց հաւանօրէն, ինչպէս բացատրեցինք, Մակար իւր Թուղթը գրած է երկրորդ անգամ աթոռ բարձրանալու օրերուն. իսկ Եւստոքիոսի «հաւատոյ գիրը» գրուած ըլլալու է 553—563 տարիներուն, ինչպէս արդէն յիշատակութեան կարգն ալ կը պահանջէ:

Ոչ միայն այսպէս կը հաստատուի Թղթիս ժամանակը եւ հեղինակը, այլ եւ կը պարզուի անոր Թարգմանչին անունը, որ առանց տարակուսի նոյն Պանտավանքի Թովման է, Թարգմանած յունարէն բնագրէ:

6. Ծանօթանանք այժմ Վրթանէսի անձնաւորութեան եւ Հայաստանի պարագաներուն:

Մակար իւր Թուղթը կը գրէր 563/564 տարւոյն առ Վրթանէս եպիսկոպոսապետ (ի Հայս): Այս շրջանին ծանօթ է մեզի Վրթանէս մը Սիւնեաց աթոռին վրայ, որ Ստեփ. Օրպէլեանի Գաւազանագրքին համաձայն երկրորդ յաջորդն է Սիւնեաց համբաւեալ Պետրոս եպիսկոպոսին, ունենալով իր նախորդը Գիգան, որ երեք տարի գահակալած է: Օրպէլեան 23 տարի կու տայ Վրթանիսին: Այս ժամանակագրութեամբ Վրթանէսի գահակալութեան տարիները պէտք է դնել 562—584 (հմմտ. Հանդ. Ամս. 1903, էջ 251/252):

Հաստատուն կռուան ունինք իր ժամանակի համար Յովհ. Գաբեղինեցւոյ Թուղթն (Գիրք Թղթոց, էջ 78—80) որ այսպէս կը սկսի. «Քրիստոսիւ պայծառացելոյ սիրելի եղբաւր եւ աթոռակցի մերոյ տեառն Վրթանէսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, եւ մեծավայելչէ եւ փառաւորելոյ Միհր Արտաշրի Սիւնեաց, տեառն ի Յովհաննիսէ Հայոց կաթողիկոսէ, յԱբրահամայ Տարաւնոյ եւ Մամիկոնենից եպիսկոպոսէ, ի Ներսայ Բասենոյ եւ Մարգաց եպիսկոպոսէ...»: կը յիշուի նաեւ Արդիշոյ Ասորւոյ անունը:

Թուղթս գրուած է 568—571 տարիներուն, այսինքն Դունայ ապստամբութենէն (572) յառաջ եւ Մակարի Թղթին գրուելէն յետոյ: Կ'ենթադրէ Մակարի Թուղթը:

Ի՞նչ յարմարութեամբ Մակար իւր Թուղթը ուղղած է առ Վրթանէս «եպիսկոպոսապետ» եւ ոչ ուղղակի Հայոց կաթողիկոսին՝ Յովհ. Գաբեղինեցւոյ կամ ի՞նչ պատճառաւ Վրթանէս առանց կաթողիկոսի գիտութեան կը Թղթակցի Երուսաղէմի պատրիարքին հետ յիրս Եկեղեցւոյ կարգաց:

Շատ մութ է ժամանակը, որ կը կանխէ Դունայ ապստամբութիւնը: Տոհմային մատենագրութեան ընդաղօտ տեղեկութիւններէն դժուարին է ճշգրիտ գաղափար կազմել այն եկեղեցական անցուդարձերու մասին, որոնք տեղի ունեցան այս միջոցին Աղուանից եւ Սիւնեաց աշխարհներու մէջ:

Մովսէս Կաղանկատուացի (Ժ. դար) յառաջ կը բերէ ի բանից Սողոմոնի Մաքենեաց հարանց հօր հետեւեալ տեղեկութիւնները. երբ 592ին Յունահայաստանի համար Մօրիկ կաթողիկոս նշանակեց Յովհ. Բագարանեցին, «զերկուանալն հայրապետութեան (592) խոտեցին տեարքն Սիւնեաց, եւ ոչ հաւանեցան ընդ մի ոք յերկուցն (Մովսէս, Յովհ.)՝ հրամանաւ եպիսկոպոսին իւրեանց առաքինւոյն Պետրոսի, որ հասեալ է վախճան՝ պատուէր ետ վիճակին իւրում առնուլ զձեռնադրութիւն յԱղուանից եւ զմեռոն օրհնութեան՝ մինչեւ միասցի աթոռն Ս. Գրիգորի: Վասն այսորիկ ձեռնադրեցաւ Վրթանէս յեպիսկոպոսութիւն Սիւնեաց ի Զաքարիայ հայրապետէն Աղուանից. ընդ նմին եւ զիւղն օրհնութեան ամ յամէ առնուին Սիւնիք յԱղուանից, մինչեւ բարձաւ հակառակութիւնն եւ միաբանեաց Աբրահամ զհայրապետական աթոռն». Կաղանկ. 217: Հմմտ. եւ էջ 275. «Տէր Զաքարիա... սա... ձեռնադրեաց եպիսկոպոս Սիւնեաց զՎրթանէս ոմն անուն յանհաւանութենէն Հայոց»: Նոյնը կը կրկնէ նաեւ Ստեփ. Օրպէլեան, էջ 65, որ կ'աւելցնէ թէ յԱղուանս ձեռնադրուեցան նաեւ Վրթանէսի կրկին յաջորդները՝ Գրիգոր եւ Քրիստափոր (էջ 71), մինչեւ Աբրահամու ընտրութիւնը, երբ հաշտութիւն գոյացաւ միջնորդութեամբ Սմբատայ Վրկանի մարզպանի (էջ 73, 74):

Այս խնդիրները յուզուած են ուրեմն Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոսի կեանքի վերջին տարիներուն, այն է 556էն քիչ յետոյ: Շարժառիթը պէտք է փնտռել աւելի քաղաքական քան դաւանաբանական հողի վրայ: Այս տեսակէտով մասնաւոր ուշադրութեան արժանի է Սեբէոսի մէկ տեղիքը, որ լոյս կը սփռէ տիրող մթութեան մէջ: Կը գրէ Սեբէոս (էջ 26). «Յայնժամ յառաջ քան զայս (Սուրէնի սպանումէն յառաջ) ապստամբեալ ի բաց եկաց ի Հայոց՝ անուանեալ Վահան իշխան աշխարհին Սիւնեաց. եւ խնդրեաց ի Խոսրովայ յարքայէն Պարսից, զի տարցեն զդիւան աշխարհին Սիւնեաց ի Դընայ ի Փայտակարան քաղաք. եւ կարգեսցէ զքաղաքն ի շահրմար Ատրպատականի. զի մի եւս կոչեսցի անուն Հայոց ի վերայ նոցա: Եւ կատարէր հրամանն»:

Այս միջադէպի մասին չունինք դժբախտաբար ուրիշ աւելի մանրամասնութիւն, յատկապէս թէ ի՛նչ պատճառէ շարժած այսպիսի որոշման եկած է Սիւնեաց իշխանը: Ժամանակը կ'իյնայ Դունայ 571ի ապստամբութենէն յառաջ, տարին ճշդիւ չէ նշանակուած: Տժգոհութեան արմատները պէտք է տեսնել 450—485 եւ յաջորդ շրջանի պատմութեան մէջ: Նաեւ աւելի կանուխ ցոյց տուած են Սիւնեցիք տժգոհութիւն կեդրոնական իշխանութենէն եւ միտում սեպհական քաղաքականութեամբ՝ դէպի Սասանեանները: Այսպէս ըստ Փաւստոսի (Գ.

[9ա] Այսպէս ըստ Diekampի ճշգումներուն (հմմտ. Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor, in deutscher Übersetzung herausgegeben von K. Ahrens und G. Krüger, Leipzig 1899, S. 392): Հիներէն D. Papebrochius, Acta Sanctorum Maii, t. III (1680), p. XXVIII—IX, կը նշանակէ Մակարի առաջին ընտրութիւնը 544 Հոկտ. եւ Եւստոքիոսի յաջորդութիւնը 544 Դեկտ.—556. Մակարի երկրորդ անգամ ընտրութիւնը՝ 556—570: Ուրիշներ առաջին ընտրութիւնը՝ 565—566. Եւստոքիոս՝ 566/567. Մակար միւսանգամ՝ 567—572:

[10] Երուսաղեմի Յովհաննէս եպիսկոպոսի Թուղթը առ Աբաս Աղուանից կաթողիկոս. հրատարակեց Կարապետ Վրդ. Վաղարշապատ, 1896: Des Johannes von Jerusalem Brief an den albanischen Katholikos Abas, Թրգմ. P. Aristaces Vardanian = Oriens Chr. N. F., II (1912), S. 64—77.

© National Library of Armenia

20) Փոսակ սինի, Տիրանի սենեկապետը գրգռեց Հայոց թագաւորի դէմ Պարսից արքայն՝ Ներսեհը. եւ Անդովկ Սիւնեաց նախարարը, Արշակի աները պատճառ եղաւ որ քայքայի Արշակի եւ Շապուհի մէջ կնքուած բարեկամութիւնը (Փաւստ. Դ. 20): Անշուշտ նաեւ այժմ նման հողի վրայ էին գրգռութեան պատճառները. այս ինքն Սիւնիներու եւ Մամիկոնեաններու դարաւոր մրցակցութեան մէջ: Սպարապետութեան Մամիկոնեաններու մենաշնորհն նկատուիլը մէկ կողմանէ եւ միւս կողմանէ անոնց յարատեւ միտումը դէպի Բիւզանդիոն եւ անոր քաղաքականութեան ծառայելու տենչը չէին կրնար հանդուրժելի երեւալ պարսկասէր Սիւնեցիներուն, որոնք, իրենց բախտը սահմանակից պետութեան բարեկամութեան մէջ կը տեսնէին:

Ուստի Վահան իշխանի դիմումը Խոսրովին՝ անջատել Սիւնեաց նահանգը Ատրպատականի հրամանատարութեան ենթակայ Դունայ մարզպանի դիւանէն եւ ենթարկել Ատրպատականի շահրմարին (նահանգական հարկարանին)՝ կապելով Փայտակարան քաղաքին (յեզերս Կասպից ծովուն, ուր Երասխ կը թափուի), որպէս զի «մի եւս կոչեսցի անուն Հայոց ի վերայ նոցա», յայտնապէս Մամիկոնեաններու ազդեցութենէն ազատագրումը կը դիտէր:

Բնականաբար այս առաջակութեան գործադրութեամբ պիտի անջատուէր Սիւնեաց ամբողջ նահանգը Դունայ հայկական միութենէն եւ բանակը Մամիկոնեաններու սպարապետութենէն. եւ պիտի հնազանդէր Ատրպատականի «մեծ իշխանին» (Սեբ. 101): Ուստի Սիւնիքը, որ մինչեւ այժմ իւր հարկը կը վճարէր Դունայ դիւանին, այսուհետեւ պիտի վճարէր ուղղակի Ատրպատականի շահրմարին. եւ պատերազմի ժամանակ իւր գունդերը փոխանակ հայ բանակին սպարապետութեան դրօշի տակ գումարելու, պիտի դնէր Ատրպատականի սպայապետին հրամանին տակ (հմմտ. Հիւբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անուններ, էջ 36, ծան. 4 եւ 101—106. J. Marquart, Ēranšahr, էջ 122):

Առաջարկութիւնը հաճելի էր անշուշտ արքայից արքային, այս պատճառաւ ալ անմիջապէս «կատարէր հրամանն»:

Արդիւնքը տեսնուեցաւ 572ին յաջորդող տարիներուն. երբ Մամիկոնեան Վարդանը եւ իրեն հետ նախարարներու միութիւնը ապստամբեցաւ Խոսրովի դէմ, Սիւնիքը ոչ միայն մասնակցութիւն չբերաւ ապստամբութեան, այլ եւ կռուեցաւ թշնամւոյն դրօշին տակ. «Փիլիպպոս Սիւնեաց տէր արար կռիւ մի ընդ Բաղաք եւ ընդ Խաղամախիս. եւ կռիւ մի ի Վանանդ ի յՈթմսու գեղ, եւ յերկոսեան պարտեցաւ. եկաց նա ամս ութն եւ գնաց» (Սեբ. 29). այսպէս 576—580 տարիներուն:

Նկատելով որ այս ժամանակամիջոցին Սիւնեաց նախարարական գահին վրայ երեւան կու գան Վահան, Միհր-Արտաշիր եւ Փիլիպպոս անունները, պէտք է ենթադրել թէ Վահանի մահէն մինչեւ 576 անցած ըլլալու են տասնեակ եւ աւելի տարիներ: Այս ենթադրութիւնը կարեւոր է ստուգելու համար Սիւնեաց Դունէն բաժանման թուականը:

Միհր-Արտաշիր Սիւնեաց տէր կը յիշուի Յովհաննէս Գաբեղենեցւոյ (557—574) թղթին մէջ (Գիրք Թղթոց, էջ 78). թուղթս գրուած է 568ին: Ընդունելով դէպքէն մինչեւ այս թուականը 10—12 տարի, կը ստանանք Վահանի արքայից արքային ներկայացուցած աղաչանքին համար 556/57 տարին: Այն ստոյգ է որ Ներսէս Աշտարակեցւոյ օրով, 555ին Դուին գումարուած ժողովին մասնակցած էր Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոսը: Հետեւաբար Խոսրովի հաւանութիւնը այս տարին դեռ չէր եղած: Եւ որովհետեւ աւանդութիւնը կը պատմէր թէ Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոսը հրամայած էր իւր կեանքի վերջին տարիները, որ Սիւնեաց եպիսկոպոսները ձեռնադրութիւնն առնեն «դրացի» (Պրոկոպ. վասն Պարսկ. պատ. Ա. 15) Աղուանից եպիսկոպոսէն նոյնպէս օրհնութեան իւղը ստանան անկէ, հարկ է այս կարգադրութեան չարժառիթը տեսնել Վահանի ընթացքին մէջ: Սիւնեաց նահանգի քաղաքականապէս անջատումը Դունէն եւ «ի բաց կալն ի Հայոց» կը բերէր իրեն հետ անհրաժեշտաբար հարկը՝ խզել յարաբերութիւնները նաեւ եկեղեցականապէս՝ Դունայ կաթողիկոսարանին հետ: Պետրոսի մահը կը նշանակուի 558ին: Այս հաշուով կը ստանանք անջատման եւ «ապստամբութեան» ճշգրիտ թուականը՝ 557/558:

Ի հարկէ, նման քաղաքական պարագաներու մէջ տեղի ունեցած թեմական բաժանումները արտաքին են միայն եւ չեն կարող ազդել դաւանաբանական համոզումներու վրայ: Երբ Սիւնեաց եկեղեցին բաժնուեցաւ

Դունայ կաթողիկոսարանէն այս քաղաքական միջադէպքին հետեւանքով, եւ ժամանակ մը մնաց իւր ոյժերուն ապաստան, կենդրոնական իշխանութիւնը շուտով աչքէ չվրիպեցուց իւր երբեմնի հօտը: Գիտենք յետագայ շրջանի դէպքերէն թէ Դունայ կաթողիկոսը միապարտք կը համարէր հսկել հաւատոյ միութեան վրայ եւ կը հնչեցնէր իւր ազդարարող ձայնը, երբ կը զգար թէ վտանգ կը սպառնայ հաւատոյ միութեան: Այսպէս 568ին Յովհաննէս Գաբեղենեցի կը յիշեցնէր Սիւնեաց Վրթանէս եպիսկոպոսին եւ Միհր-Արտաշրին այն հաւատքը, զոր դաւանած են ի միութեան. եւ կը յորդորէր մեղմով մնալ հաւատարիմ նոյնին մէջ. «որպէս ցայժմ լեալ էք ազգ սուրբ, ժողովուրդ սեպհական տեառն Աստուծոյ, նոյնպէս եւ այժմ էք եւ մինչեւ յաւիտեան»:

Ունէր սակայն մտահոգուելու Հայոց Կաթողիկոսը, որովհետեւ կար երկիւղ կենդրոնէն անջատուած Եկեղեցւոյն ենթարկուելու օտար ազդեցութիւններու: Եւ արդեամբք ալ կը լսուէին թէ Սիւնեաց եւ թէ Աղուանից աշխարհներէն ահարեկիչ ձայներ:

Այս դարուն, յատկապէս 562ի Պարսիկբիւզանդական խաղաղութեան դաշնադրութենէն ետքը, սկսած էին ուխտագնացութիւններ դէպ ի Երուսաղէմ: Հայաստանէն, Սիւնիքէն եւ Աղուանից աշխարհէն կային հոն արդէն վանականներ, սեպհական վանքերով, որոնցմէ մաս մը յարած էր երկաբնակութեան կամ համամիտ եւ համակարծիք էին տեղւոյ յոյն վանականութեան ի դաւանաբանականս: Կը յիշուի այս ուղղութեամբ եղած ըլլալ Աղուանից Պանտավանքը, որուն վանականը Թովմաս խաղաց այնքան ակնառու դեր Զ. դարու Բ. կէսին Հայոց եւ Աղուանից դաւանաբանական խնդիրներու մէջ, հանդիսանալով միջնորդ արեւելքի եւ Երուսաղէմի մէջ:

Կոմբեֆիսէն Narratio de rebus Armeniae կոչուած յունարէն պատմական գրուածքը (հրտ. Migne, Patrol. graec., t. 132, col. 1237—1258), որ հայկական աղբիւրէ յօրինուած գործ մը (695) կ'երեւայ, կը հաղորդէ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ այս շրջանի եկեղեցական անցուդարձերու մասին: Յառաջ կը բերեմ հատուած մը, ուսկից պիտի երեւայ, թէեւ ընդապօտ, թէ այս վէճերը սկիզբ առած են 553ին եւ ծաւալած են առաւել կամ նուազ սաստ-

կութեամբ ամբողջ դարուն ընթացքին: Արաս, Աղուանից եպիսկոպոսը ունի այս վէճերու մէջ առաջնորդող դեր: Հաւանօրէն 560—574 տարիներու խնդիրներն են հոս չափուած կէտերը: Առանձին ուշադրութեան արժանի է պատմական գրուածքիս այն տեղն, ուր կը յիշատակուին Արաս Կաթողիկոսին կրկին նախորդները՝ Պետրոս եւ Գրիգոր: Աղուանից պատմիչը չի գիտեր Աղուանից աթոռին վրայ այսպիսի նախորդներ. թերեւս ակնարկութիւն մ'ըլլայ Պետրոսի անունը Սիւնեաց համանուն եպիսկոպոսին, որ հայ պատմագիրներու համաձայն ունեցած է մասնակցութիւն այս վէճերու մէջ: Լսենք յոյն աղբիւրին հաղորդագրութիւնները:

«Եւ եղեւ ժողով մեծ ի Կոստանդինուպոլիս ընդդէմ հերետիկոսաց ոմանց, զոր կոչեմք Հինգերորդ ժողով (553): Եւ զի միաբանեցան (Հայք) ընդ նոսա, կոչեցին զսուրբ դրունս Սրբոյն Սոփիայ կից յանուն նոցա, որ եւ մինչեւ ցայսօր անուանեալ կոչի Դրունն Հայոց: Յայնժամ ուրեմն նզովեցին զՈրոգինէս, զԵւագրիոս, զԴիդիմոս, զՆեստորեանս, զՅակոբիկեանս, զՅուլիանեանս, զԳայիանեանս, եւ առ հասարակ զամենեսեան, որք միանգամ զՆեստորի հերձուածն յանձինս բարձեալ բերէին: Իբրեւ դարձան նոքա յաշխարհն Հայոց՝ ոմանք մտադիր յօժարութեամբ ընկալան զմիաբանութիւնն. իսկ այլք ընդդէմ դարձան («պոռնկեցան»), յաւուրս Յովհաննու (Βοανέση, Ἐὐανεση) կաթողիկոսի. զորոց չէ այժմ խօսել մի ըստ միոջէ: Արդ գրեցին (սոքա) թուղթ առ Արաս ('Aπᾶς) կաթողիկոսն Աղուանից աշխարհին պէս զայս ձեւ օրինակի. Եկ, միաբանեաց ընդ մեզ ի հաւատս. ասա՛ զմի բնութիւն Քրիստոսի Աստուծոյ եւ (յաւե՛լ) ի Սուրբ Աստուած անդր զՈր խաչեցար վասն մեր: Այլ նա չա՛ռ յանձն եւ անդրէն պատասխանի արար. Պետրոս եւ Գրիգորիոս, որք յառաջ քան զիս կացին, այսպէս ասէին. Ե՛ւ ես ոչինչ յաւելից ի վերայ եւ ոչ բարձայց ինչ ի բաց: Գրեցին զնոյն օրինակ եւ առ Վիրս. սակայն եւ նոքա յաճախագոյնս ընդդէմ բարբառեալ՝ չառին յանձն. բայց միայն Գաւառքն (ΑΙΛΟΥΡΟΙ «կուզք». կարդա՛ ΓΑΥΑΡΟΙ) ըստ բարբառոյն Հայոց՝ Տաշիրք (Tασὴρ), Ձորափոր (Τζοραπὸρ) եւ Գարդմանք (Καρταμὲ), որք կողմանք (χῶραι) ինչ են, եւ ոմանք յԱրձախոյ ('Aρτζάχ) (հաճեալ հաւանեցան): — Ցաւուրս յայնոսիկ պէսպէս յուզ-

ՀԱՅ ԳՐԱՊԱՐԱՆ Гос. Библиотека ՀԽՍՀ-Арм. ССР

© National Library of Armenia

մունք լինէին ի պատճառս ապստամբութեան նախարարաց ընդ բազում ամս, եթէ ի Հոռմէական (բաժնին Հայոց) եւ եթէ ի Պարսկականին, յոյզք եւ խնդիրք զհաւատոյ, յաւուրս Կաթողիկոսացն Յովհաննու (Βιανίση) եւ Մովսիսի. եւ յերկարեալ ձգէին մինչեւ ցառաջին ամն Մօրրկոյ, որ թագաւորեաց ի ձեռն Մաւրիկեայ կայսեր՝ մեծաւ զօրու Հոռմոց» (Migne, P. g. 132, 1245):

Ահա այսպիսի պարագաներու մէջ խզեցին Աղուանք եւ Սիւնիք իրենց յարաբերութիւնը Հայաստանի Կաթողիկոսարանին հետ:

Նոր պայմանները դրին հրապարակի վրայ նոր խնդիրներ, որոնց լուծման համար նորընտիր եպիսկոպոսն Վրթանէս չգգաց իր ոյժերն բաւական եւ դիմեց աւելի հեղինակաւոր ճոխութեան, որպիսին էր Երուսաղէմի հայրապետը: Դաւանաբանական խնդիրներու մէջ փոխուած էին համոզմունքները. Երուսաղէմ երթեւեկող ուխտաւորները քարոզած էին նոր աշխարհահայացք: Եթէ Կիւրիոն Վրաց Կաթողիկոսը 608ին կը գրէր Հայոց. «մեր եւ ձեր հարքն արքայի ծառայք էին, եւ զհաւատ զԵրուսաղէմի ունէին, եւ մեք եւ դուք նոյնպէս. թէպէտ եւ ծառայք արքայից արքայի եմք, զհաւատ զԵրուսաղէմի ունիմք եւ կալցուք» (Գիրք Թղթոց, 167). եւ դարձեալ թէ «ամենայն իսկ վիճակիս սրբոյ տեառն Գրիգորի միաբանութիւն էր ընդ հաւատոյն Երուսալէմի, որով Հոռոմք վարին» (անդ, 179), նոյն համոզմունքը կ'իշխէր անշուշտ նաեւ այժմ: Այսպէս ոչ միայն մօտիկ էր Երուսաղէմի անունը, այլ եւ հաստատուած էր կապ Ս. Քաղաքին հետ: Դունայ կաթողիկոսարանը կորսնցուցած էր այժմ իւր ճոխութիւնը Սիւնեաց եւ Աղուանից համար, ստեղծուած քաղաքական եւ դաւանաբանական բարդութիւններու եւ աշխարհահայացքներու պատճառաւ:

Այսպիսի կամ նման հանգամանքներ ստիպեցին, որ Վրթանէս Սիւնեաց եպիսկոպոսն եւ Աբաս Աղուանից եպիսկոպոսը յարաբերութեան մէջ մտնեն Երուսաղէմի հետ. առաջին պատմական երեւոյթը Հայոց Եկեղեցւոյ Պատմութեան մէջ:

Յովհ. Երուսաղեմացւոյ տողերը, ուղղուած առ Աբաս Աղուանից արքեպիսկոպոս, թէ «ընկալար Թուղթս երկուս ի Մակարայ եւ յԵւստոքեայ» անշուշտ պէտք է իմանալ թէ Ա. Թուղթը գրած է Եւստոքիոս իբրեւ «գիր հաւատոյ» եւ երկրորդը Մակար իբրեւ «գիր վասն կարգաց Եկեղեցւոյ», երկուքն ալ գրուած յընթացս 562 եւ 563/564 տարիներուն: Յովհաննու Թղթին մէջ չէ յիշուած Վրթանէս յանուանէ, թէեւ իրեն ուղղուած էր Մակարի Թուղթը: Այսպիսի անուշադրութիւն ներելի էր անշուշտ հայրապետի մը, որ կը գրէր իւր Թուղթը «հեռաընակ կողմանց», իրարու սահմանակից աշխարհներու, որոնց պետերը կը գործէին համամիտ եւ միասիրտ:

Թղթերս յառաջ բերած են մտքերու փոփոխութիւններ Աղուանից եւ Սիւնեաց աշխարհներու մէջ: Եւ կը համարիմ թէ այս առթիւ գրուած են Յովհ. Գաբեղինեցւոյ Թղթերը առ Վրթանէս եւ առ Աբաս, որոնք ուղարկուած են մի եւ նոյն անձի, Մատթէոս երիցու ձեռքով: Թղթերու բովանդակութիւնն յէականս նոյն է:

Առ Վրթանէս եպիսկոպոս Սիւնեաց եւ առ Միհր-Արտաշիր Սիւնեաց տէր ուղղուած Թղթին մէջ կը գրէ Կաթողիկոսը.

«...Եւ վասն զի ի հաւատարիմ մարդկանէ լուաք եթէ պեղծ Նեստորականք բազումք են ի ձեր աշխարհի բնակեալ են, եւ դուք զնոսա ի սուրբ եկեղեցիս ընդունիք, եւ ընդ նոսա հաղորդիք... հոգ յանձին կալջիք հեռացուցանել եւ ի ձէնջ զչարի որոմանն սերմանս: Վասն նորին յուխտէ մերմէ զհաւատարիմ այր զՄատթէոս քահանայ առաքեցաք առ ձեզ եւ աղաչեցաք Քրիստոսի Աստուծով մերով, որպէս ցայժմ լեալ էք ազգ սուրբ, ժողովուրդ սեպհական տեառն Աստուծոյ, նոյնպէս եւ այժմ էք եւ մինչեւ յաւիտեան... եւ զսուրբ եւ զճշմարիտ հաւատ զոր ի սրբոյն Գրիգորէ եւ յայլ հոգեկիր երանելի հարանցն ընկալայք, հաստատուն եւ անշարժ պահեսջիք յանձինս ձեր. եւ զպեղծ Նեստորիանոսդ եւ զայլ հերձուածողս որ յաշխարհիդ ձերում են, նոյնպէս ի սրբոյ եկեղեցւոյ եւ ի ձեր հաղորդութենէ նզովիւք ի բաց մերժեսջիք. եւ ամենայն ուղղափառաց պատուիրեսջիք, մի՛ լինել հաղորդ անպղծութեան գործոց նոցա, եւ մի՛ լսել հրապուրող եւ չարաթոյն բանից նոցա մահաբերաց»:...

Առ Աբաս Թուղթը այսպէս կը սկսի (Գիրք Թղթոց, 81–84 = Մ. Կաղանկ. 94–97).

«Լուսոյ եւ ճշմարտից աստուածասիրաց, սիրելի եղբարց եւ աթոռակցաց մերոց Աբասու Պարտաւայ եպիսկոպոսի, Մովսիսի Բախաղատու (°) եպիսկոպոսի... ի Յովհաննիսէ Հայոց կաթուղիկոսէ... (ստորագրած է նաեւ Աբդիշոյ եպիսկոպոս Ասորւոց ուղղափառաց) օրհնութեամբ եւ հոգեւոր սիրով ողջոյն: — Քանզի եհաս առ մեզ լուր դժնդակ համբաւոյ, եթէ են ոմանք գայլք յափշտակողք զգեստու ոչխարաց, որք եկին յաշխարհ ձեր ի Վանաց պղծոյ Պետրոսի, որ անուամբ Աղքատասէր կոչի[11], եւ գործով քրիստոսատեաց եւ ուրացող զսուրբ Երրորդութիննն. զչար որոմն անխծելոյն Նեստորի եւ զժողովոյն Քաղկեդոնի անարգելաբար սերմանեն յոգիս անմեղաց, թիւրելով զնոսա յուղղափառ հաւատոյ... վասն որոյ ամենայն հարկաւորութեամբ փութացաք կարեկից լինել եւ գրել ձեզ... եւ առաքեցաք առ ձեզ ի յուխտէ մերմէ զայր հաւատարիմ զՄաթէոս քահանայ, բերել զգրեալսն մեր առ ձեզ...»:

Կը յորդորէ այն մոլորեցուցիչները «ի տանց եւ ի սահմանաց ձերոց հալածել եւ զմահաբեր վարդապետութիւն նոցա ամենեւին ոչ առնել արժանի լսելութեան»: Կը յաւելու այս տողերուն կարեւոր առաջարկութիւնս. «Արդ վասն զի հարքն ձեր հաւատակից էին հարանց մերոց, եւ դուք մեզ. հանդոյ թուեցաւ գալ ի ձէնջ այսր եպիսկոպոսաց երից կամ աւելեաց, լսելով ի մէնջ զանդիմանն զճշմարիտ վարդապետութիւնն, զի մի ոք կորիցէ ի հովուաց կամ ի հաւտից»...:

Թղթիս լեզուն աւելի խիստ է, քան առ Վրթանէս գրութեան ընթացքը: Վտանգը Աղուանից աշխարհի մէջ աւելի մօտալուտ եւ սպառնական կը տեսնուի քան ի Սիւնիս. եւ այս պատճառաւ բերան ի բերան բանակցութիւն կ'առաջարկուի:

Հաւանօրէն զայրոյթ յառաջ բերաւ Թուղթս Աղուանից աշխարհի մէջ. եւ անոնց ազդեցութեան տակ՝ նաեւ Սիւնիքի մէջ: Եւ արդիւնքը եղաւ բողոք յԵրուսաղէմ: Յամենայն դէպս Յովհ. Գաբեղինեցւոյ կրկին Թղթերու պատճէնները ուղարկուեցան անմիջապէս Երուսաղէմ, ինչպէս այս կը տեսնուի Յովհ. Երուսաղեմացւոյ առ Աբաս Թուղթէն, ուր կ'ըսուի. «Աստուածասէր Թուղթս ձեր երանելւոյ Պանտավանայ վանական... մատոյց (մեզ) ստորին երկուս[12] ժողովոյ, որ առանց Քրիստոսի ժողովեալ էր ի Հայս հակառակ սրբոյ Եկեղեցւոյ, եւ զանձինս իւրեանց ի ժառանգութենէն Քրիստոսի ի բաց հանին. զմին՝ զոր առաքեալ իսկ էր ի ձեր աշխարհդ (յԱղուանս), զի որոգայթեսցեն զձեզ յիւրեանց կորուստն, եւ զմիւսն սահման հաւատոյ իւրեանց ամբարշտութեանն» ուղղուած ի Սիւնիս: «Արդ ոչ է արժան տալ զփառս Աստուծոյ Եւաքիոյ... եւ ոչ գքաջութիւն Աստուծոյ Աբդիշոյի Ասորւոյ, որ եղեւ առաջնորդ կորստեանն Հայոց կամ ձոզովոյն Հայոց» (էջ 1–2): Ինչպէս տեսանք Աբդիշոյ երկու Թղթերու տակ ալ ստորագրած էր. եւ նկատուած է ամբողջ անոր սադրանքը:

Մ. Կաղանկատուացի, որ այս Թղթակցութիւններուն ծանօթ է, հակառակ իւր իսկ տողերուն կը գրէ իրաց ընթացքի մասին այսպէս, անմիջապէս Յովհ. Կաթողիկոսի Թղթէն յետոյ (էջ 98).

«Յայն փոյթ աղմկի սփռեալ տարածեցաւ ընդ ոլորտս երկրի համբաւ ժողովոյն Քաղկեդոնի, որ ի ներել Աստուծոյ զօրացաւ վարդապետութիւն նոցա, եւ դիւրալուր հոգւովթեամբն ներկեաց զրազմաց ազանց հոգւոյն: Եհաս դաւանութիւնս այս եւ յաշխարհս Աղուանից ի ժամանակս տեառն Աբասայ Աղուանից կաթուղիկոսի, որ յոյժ քննութիւն առնելով իւրովք եպիսկոպոսօք, որք վերագոյնդ կան ի գրի, նոքօք հանդերձ հալածեաց ի տանէն Աղուանից զվարդապետս կրօնին այնմիկ՝ զԹովմաս եւ զԵղիայն եւ զԲնոտն եւ զիբասն եւ զայլս ընդ նոսին զհմանողս նոցին արար տարարնակ ի հեռաւոր վայրս: Եւ այնու եղեւ խաղաղութիւն ուխտի եկեղեցւոյ ի ժամանակին յայնմիկ ողորմութեամբ Տեառն ամենակալի»:

Յովհ. Երուսաղեմացի սակայն լսած է այլազգ: Թովմաս «ուսոյց մեզ վասն բարեսէր կամաց Երանութեան քում, եթէ ընդ բարւոք ճանապարհ հաւատոյ եւ գործոյ ընթանաս. զոր մեր լուեալ՝ յոյժ ուրախ եղաք: Բայց լուաք, թէ ոմանք յիշխանութենէդ քումմէ ընկալան զայնպիսի սնոտի եւ ստեղծական բանս խաբէութեան եւ սրբութիւնդ քո ոչ եւ ի վերայ նոցա» (էջ 2):

Աղուանից եւ Սիւնեաց միաբանութիւնը եւ Դունայ կաթողիկոսարանէն բաժանումը տեւեց երկար: 607ին Աբրահամ Կաթողիկոս կը յորդորէր դեռ Աղուանից Մխիթար եպիսկոպոսը գալ ի միութիւն: Իսկ Սիւնիք, ինչ-

[11] Կ'ակնարկուի հաւանօրէն Երուսաղէմի Անհանգստից վանքը, ուսկէ էր Յովհաննէս Երուսաղէմի հայրապետը. «որ յԱնհանգստից (τῶν Ἀκοιμήτων) վանս յաղքատասէր վարս քաղաքավարէր» կը գրէ Եւագր, Ե. 16:

[12] Այս իմքն Թուղթս երկուս ուղղուած առ Աղուանս եւ Սիւնիս, գրուած Յովհ. կաթողիկոսի եւ իւր ժողովականներու անուամբ:

© National Library of Armenia

պէս Օրպէլեանի խօսքերէն կը տեսնուի, 606ին միջնորդութեամբ Սմբատ Բագրատունւոյ կնքեց հաշտութիւն Կաթուղիկոսարանին հետ. եւ Քրիստափոր, որ ըստ Օրպէլեանի ձեռնադրուած էր Աղուաններէն, ներկայ էր Աբրահամի ընտրութեան ժողովոյն (Գիրք Թղթոց, էջ 151):

Առանձին ուշադրութեան արժանի է Մ. Կաղանկատուացւոյ խօսքն «ձեռնադրեցաւ Վրթանէս յեպիսկոպոսութիւն Սիւնեաց ի Զաքարիայ (իմա՝ յԱբաս) հայրապետէն Աղուանից. ընդ նմին եւ զիւղն օրհնութեան ամ յամէ առնուին Սիւնիք յԱղուանից, մինչեւ բարձաւ հակառակութիւնն եւ միաբանեաց Աբրահամ զհայրապետական աթոռն» (Կաղ. 217):

«Իւղ օրհնութեան», ἔλαιον τῆς εὐχαριστίας, բուսածը հոս ըստ ամենայն հաւանականութեան պէտք է հասկնալ նոյն մատենագրին «մեռոն օրհնութեան» կոչածին հետ նոյն, ուստի պարզապէս Յունաց μύρον անուանածը, որ կը կիրարկուէր նորակնունքներու յետ մկրտութեան դրոշմի եւ քահանայական օծումներու համար: Մակար Երուսաղէմացի իւղիս օրհնութեան պաշտօնեան կը սահմանէր. «Զիւղ սրբութեանն եպիսկոպոսապետն օրհնեսցէ, եւ վասն հեռաւորութեան եւ կարեւոր պիտոյից՝ հրամանաւ արքեպիսկոպոսին՝ երկու եւ երեք միաբանեալ եպիսկոպոսք»:

Այսպիսի հրահանգ խնդրել հարկ տեսնուած է, վասն զի Սիւնիք եւ Աղուանք անջատուելով Դունայ Կաթողիկոսի միութենէն, զգացած են պէտք սուրբ Միւռոնի, զոր մինչեւ այն ժամանակ կը ստանային Դունէն: Մակար առանց եկեղեցական կարգերն խառնակել ուզելու՝ իմաստութեամբ հրահանգած է, որ սուրբ Միւռոնի բուն պաշտօնեան թէպէտ արքեպիսկոպոսն է — Հայաստանեայց համար կաթողիկոսը, բայց «վասն հեռաւորութեան եւ կարեւոր պիտոյից» արքեպիսկոպոսին հրամանաւ կրնան նաեւ երեք եպիսկոպոս միաբան օրհնել: Եւ որովհետեւ Աղուանք եւ Սիւնիք այս հրամանը չէին կրնար ստանալ Դունայ Կաթողիկոսէն, կ'երեւայ թէ Մակար անուանած կամ նկատած է զՎրթանէս այս դէպքին արքեպիսկոպոս կամ եպիսկոպոսապետ եւ այսու թոյլատրած է համարձակ օրհնել «զիւղն սրբութեան»:

«Եպիսկոպոսապետ» եւ «արքեպիսկոպոս» հայ թարգմանիչքն հաւասարապէս կիրարկուած է սկզբնագրին ἀρχιεπίσκοπος բառին փոխարէն: Թղթիս մէջ «եպիսկոպոսապետ» կոչուած է անգամ մը Վրթանէս. այլուր այսպէս թարգմանուած է «արքեպիսկոպոսը». իսկ Մակար հայրապետի տիտղոսը երկիցս պահպանուած է «արքեպիսկոպոս» յունական բառով. նոյն թարգմանիչը սակայն Յովհաննէս Երուսաղեմացւոյ նոյն տիտղոսը հայացուցած է դարձեալ «եպիսկոպոսապետ» ձայնով (Թուղթ Յովհաննու, էջ 1): Ճիշդ այսպէս հայացուցած են հինները նաեւ ἀρχιερεύς, «քահանայապետ»:

Վրթանէսի եպիսկոպոսապետ յորջորջումը Մակարի Թղթին մէջ միայն կը պատահի. Յովհաննէս Գաբեղենեցի կը ճանչնայ զինքը պարզապէս «եպիսկոպոս» տիտղոսով (Գիրք Թղթոց, 78):

Մ. Կաղանկատուացւոյ վերոյիշեալ տեղեկն, թէ Սիւնեցիք Աղուանքէն կը ստանային «զիւղն օրհնութեան» եւ այն հրամանաւ Սիւնեաց Պետրոս եպիսկոպոսի, ուստի Վրթանէսի ձեռնադրութենէն յառաջ արդէն, ինչպէս բացատրեցինք վերադոյն, կրնայ արդարանալ պատմութենէն: Բայց թէ նաեւ Վրթանիսի օրով եւ անոր մահուընէ վերջը շարունակուած է սովորութիւնս, կը մնայ կասկածական: Թերեւս Վրթանէս՝ այնու որ իւր ձեռնադրութիւնը ստացած էր Աղուանից եպիսկոպոսէն, մնաց անոր գերիշխանութեան տակ, իբրեւ եպիսկոպոս մը՝ արքեպիսկոպոսի իրաւասութեան ներքեւ: Այսպէս ընդառաջ կ'ելլեն հարցեր, որոնց դժուարին է գտնել ճշգրիտ պատասխան եւ հարկադրուած ենք դիմել ենթադրութիւններու:

Դժուարութիւն կը յարուցանէ նաեւ այն պարագան, որ Աղուանք, թէեւ դեռ երկար պահպանեցին իրենց անկախութիւնը, բայց միշտ կը ներկայանան հին վաւերագիրներու մէջ պարզ եպիսկոպոսական տիտղոսով: Այսպէս Յովհաննէս Երուսաղեմացի իւր առ Աղուանս գրած Թղթին մէջ Եկեղեցւոյն գլուխը կ'անուանէ «երանելի հոգեւոր եղբայր եւ պաշտօնակից մեր Աբաս եպիսկոպոս Աղուանից»: Նոյնը գիտէ նաեւ Յովհաննէս Կաթողիկոս իւր առ Աբաս Թղթին մէջ (Գիրք Թղթոց, էջ 81) եւ Աբրահամ Կաթողիկոս առ Մխիթար Թղթին մէջ (անդ, էջ 196): Միայն Աղուանից պատմագիրը, անանուն յոյն հեղինակը եւ Յովհ. Երուսաղեմացւոյ Թղթին խորագիրը զԱբաս Աղուանից Կաթողիկոս կը կոչեն:

Ուշադրութեան արժանի է հոս այս տեսակէտով նաեւ Տուրգեայ եպիսկոպոսի դէպքը, որ եպիսկոպոս ըլլալով համապատիւ կը դասէր ինք զինքն արքեպիսկոպոսին. եւ այս է պատճառը որ խնդիրը հանուեցաւ Երուսաղէմի հայրապետին առջեւ: Որովհետեւ խօսքը Բագրեւանդի եւ Բասենի մասին է, իսկ այս գաւառները իբրեւ Սահմանակից Բիւզանդիոնի չէին կրնար Դունայ 555/56ի ժողովքի որոշումներու համեմատ խզել իրենց յարաբերութիւնները Բիւզանդիոնի հետ, թերեւս երբ Տուրգիոս «խղճեաց», այսինքն հեռացաւ Դունէն, հարկ զգաց «վասն հեռաւորութեան» իբրեւ «արքեպիսկոպոս» գործել: Այս պարագան անհրաժեշտ կ'երեւցնէ ընդունիլ թէ կար Հայաստան՝ Դունայ կաթողիկոսարանէն անջատուած բաժնին մէջ արքեպիսկոպոս մը, թերեւս Վրթանէս ինքնին. եւ իրեն հետ էր մրցութիւնը: Պէտք չէ մոռնալ եւ այն, որ Մակարի Թղթէն յառաջ գրուած էր Հայաստան Եւստոքիոսի Թուղթը, ուր կարող էր խօսք եղած ըլլալ Սիւնեաց եպիսկոպոսի արքեպիսկոպոսական տիտղոսի մասին:

Ծանօթ է յետագայ շրջանի պատմութենէն Սիւնեաց եպիսկոպոսներու ձգտումը պարծելու «մետրապոլիտ» տիտղոսով (Մ. Կաղանկատ. 218): Անոր արմատը արդեօք Զ. դարու դէպքերու մէջ պէտք չէ՞ փնտռել:

7. Ի լուսաւորութիւն ցայս վայր ըսուածներուն հարկ է ի մերձուստ նկատել ուրիշ խնդիր մըն ալ, որ շօշափուած է Մակարայ Թղթին վերջը. կ'ըսուի.

«Զի ի միմեանց ընկալեալ ձեռնադրութեամբ զշնորհսն ոչ բերեմք պակասութիւն եւ միապատիւ ոչ իրաւունս վարկանիմք. զկարգեալսն ուղղապէս եկեղեցւոյ. եւ զփառամոլ անձինս կշտամբեմք, որ խորհին հակառակ: Որպէս պատմեալ եղեւ մեզ զՏուրգեայ Բասենոյ եւ Բագրեւանդեայ եպիսկոպոսէ, որ սակաւուք ընդ Արխանոսս (Արխանոսեանս) միաւորեալ է եւ դարձեալ խղճեալ. եւ արդ այլ եւս յանդգնագոյնս խորհի, եպիսկոպոս միայն աթոռս եւ ընդ արքեպիսկոպոսին՝ ինքեամբ անձին տայ պատիւ, զոր չէ արժան ընդունել. զի ոչ եւ հարքն աւանդեցին այսպիսի ինչ հակառակութիւնս յեկեղեցիս մուծանել, եւ անվայելուչ է համարել աթոռ հաւասար, մինչեւ կոչմամբ ի պատիւ աթոռոյն ժամանեսցէ»:

Թարգմանութիւնը յունարէն բնագրէն շատ անյաջող եղած է. ըստ իմաստին պէտք է հասկնալ. Երբ ձեռնադրութեամբ մէկը կը հասնի որ եւ է եկեղեցական աստիճանի, պէտք է նկատել աստիճանը ի շնորհաց տրուած. եւ կարելի չէ միապատիւ համարել աստիճանները, առանց զանազանութեան: Այս իմաստը աւելի բացայայտ կը տեսնուի հայ պատգամաւորներու ամբաստանութենէն. «եւ ձեռնադրութեամբ ժառանգաւորքն միապատիւ հաւասարին, եւ ոչ ընդ աւելեօքն հնազանդին» (§ 3): Եւ իբրեւ օրինակ կը բերուի առ այս Տուրգեայ Բասենոյ եւ Բագրեւանդեայ եպիսկոպոսին յանդուգն ընթացքը, որ ըստ աթոռին պարզ եպիսկոպոս ըլլալով անձամբ անձին արքեպիսկոպոսական պատիւը (տիտղոսը) կու տայ. այս ձեւ «հաւասար համարուիլն» արքեպիսկոպոսի՝ անտեղի կը դատուի. եւ աթոռոյ պատուին ժամանումը միայն կոչմամբ հնարաւոր կը նկատուի: Այս մոլութիւնը ախտացաւ Ժ. դարուն նաեւ Խոսրով Անձեւացի, որ կաթողիկոսական, արքեպիսկոպոսական եւ եպիսկոպոսական աստիճանները միապատիւ կը հռչակէր, այսպէս տրամաբանելով ըստ Անանիա Մոկացւոյ (Արարատ, 1897, էջ 277). «Այժմ աստուածային բարձրութեան ըմբռնակեալ ոմանք արդենագիտ նորաձայնութեամբ՝ բառնան զերիցութիւն սուրբ աթոռոյն, համապատիւս զեպիսկոպոսունս եւ զհայրապետս ասելով, թէ միապէս ունին զանուն եպիսկոպոսութեան՝ Հայրապետն, նոյնգունակ եւ զպատիւն, եւ չէ ինչ առաւել ոչ պատիւ եւ ոչ կոչումն, եւ եթէ է՝ կոչումն ձեռնադրութեան չկայ յեպիսկոպոսութենէ ի հայրապետութիւն, եւ թէ զանազան անուանք մետրապօլիտք եւ արքեպիսկոպոսք եւ պատրիարգ՝ մարմնական անուանադրութիւնք են»: Զարմանալի է որ այս վէճերու ժամանակ Տուրգեայ դէպքը չէ յիշատակուած:

8. Ո՞վ է «Տուրգիոս Բասենոյ եւ Բագրեւանդեայ եպիսկոպոս»: Բասենոյ (ըստ այլ ՁՁ. Բասանու) Թեմին տակ առանց տարակուսի պէտք է հասկնալ Բասեն գաւառն (հմմտ. եւ «երկրին Բասանու», Փաւստ. 10, զոր Հիւբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անուններ, էջ 248, կ'առաջարկէ կարդալ «Բասենոյ»): Թէ Բասեն եւ թէ Բագրեւանդ Արարատեան նահանգի գաւառներէն են: Զ. դարու երկրորդ կէսին եւ ի սկիզբն Է. դարուն ծանօթ

© National Library of Armenia

են Թղթոց գրքի վաւերագիրներէն հետեւեալ եպիսկոպոսներն այս գաւառներու․

Բագրեւանդի․	Բասենոյ․
Տիրիկ, «ի Տիրկանէ» (555) [13]:	Գրիգոր (555) [15]:
Մարկոս (555) [14]:	
	Ներս «Բասենոյ եւ Մարդաղոյ եպ․» (568/570) [16]:
Ստեփաննոս «Բագրաւանդայ եպ․» (607) [18]:	Մանասէ «Բասենոյ եպ․» (606/607) [17]:

Այս ցուցակի մէջ չի տեսնուիր «Տուրգեայ» անունը․ բայց պէտք է նկատել որ Մակարի Թուղթը գրուած է յունարէն, հիմնուած այն տեղեկութիւններու վրայ, զորոնք հայ պատգամաւորները հաղորդած էին հայրապետին բերանացի: «Տուրգեայ» անուան վերոյիշեալ ցանկի մէջ նշանակուած եպիսկոպոսներէն միոյն հետ նոյնացման համար հարկ է նկատի ունենալ այս կէտը: Երկու ենթադրութիւններու տեղիք կայ․ «Տուրգեայ» ձեւը կա՛մ Տիրիկ անուան աղաւաղումն կ'ենթադրէ եւ կա՛մ Մարկոս յունական անունը հայ արտասանութեամբ շրջուած է յունարէնի եւ ապա աղճատուած է հայ գրչագիրներէն: Նկատենք ի մերձուստ երկու ենթադրութիւններս ալ:

«ՏՈՒՐԳԵԱՅ» կ'ենթադրէ սկզբնագրին մէջ յունարէն ΤΟΥΡΓΙΟΥ, ուր ունինք ՏԻՐԻԿ, ՏԻՐԿԱՅ ձեւին երեք կարեւոր բաղաձայնները, որուն Կ՝ հնչափոխութեամբ կարող էր փոխանակ Κ նաեւ Γ լսուած ըլլալ յոյն ականջին մէջ․ ուստի նախնաբար տառադարձուած՝ ΤΥΡΚΟΥ կամ ΤΥΡΓΙΟΥ. հայ թարգմանիչը այս գրութիւնը շրջած է տառադարձական օրէնքով հայերէնի՝ ՏԻՒՐԳԵԱՅ կամ ՏՈՒՐԳԵԱՅ: Այս պարագային կրնանք Տուրգիոսը առանց մեծ դժուարութեան նոյնացընել «Տիրիկ Բագրեւանդեայ եպիսկոպոսի» հետ, որ ստորագրած է Դունայ 555ի Միաբանական Թղթին, Ներսէս Աշտարակեցւոյ օրով:

Բայց Տուրգեայ համար կ'ըսուի թէ «որ սակաւուք ընդ Արիանոսս միաւորեալ է եւ դարձեալ խղճեալ»: Իսկ Տիրիկ մին էր այն ժողովականներէն, որոնք Ներսէս Բ․ Աշտարակեցւոյ հետ ստորագրած էին այն մեղադրական Թղթին տակ, որ կը հրաւիրէր Հայաստանի եպիսկոպոսները ի ժողով, քննելու Խուժիկ Նեստորականներու խնդիրը (553/54): Թուղթը կը գրուի ի մէջ այլոց «ի Տիրկանէ Բագրեւանդեայ եպիսկոպոսէ, ի Գրիգորոյ Բասենոյ եպիսկոպոսէ․․․» (Գիրք Թղթոց, էջ 70—71): Ժողովը տեղի կ'ունենայ 554ին Ծաղկազարդի օրը, եւ կ'որոշուի քանդել կործանել Խուժիկ Նեստորականներու տաճարն, որ յանուն Գրիգոր Ռաժիկ մարտիրոսին շինուած էր ի Դուին (Գիրք Թղթոց, էջ 72—75):

Ուշագրաւ է հոս ուրիշ պարագայ մը․ այս «Ուխտ միաբանութեան Հայոց աշխարհիս» խորագրուած Թղթիս տակ ստորագրող եպիսկոպոսներու Թուին մէջ Բագրեւանդի Տիրիկ եւ Բասենոյ Գրիգոր եպիսկոպոսներու անուններէն զատ կը յիշուի նաեւ «Մարկոս Բագրեւանդեայ եպիսկոպոսը», սովորական կարգէն դուրս:

Երկո՞ւ Բագրեւանդ եւ կամ մէկ Բագրեւանդի երկո՞ւ եպիսկոպոս պէտք է ենթադրել: Բայց այսպէս հազիւ թէ հնարաւոր ըլլայ: Կը միտիմ ենթադրել, թէ Բագրեւանդի աթոռին վրայ բազմած էր Տիրիկէն յառաջ Մարկոս, կամ Մարկոսէն յառաջ Տիրիկ․ բայց երբ անոնցմէ մին հասաւ բարձր տարիքի, ընտրուեցաւ միւսը իբրեւ աթոռակից: Թերեւս յետոյ, երբ Գրիգորի մահէն ետքը Թափուր մնաց Բասենոյ աթոռը, Մարկոս կամ Տիրիկ ժամանակ մը գրաւեց զայն եւ այսպէս նկատուեցաւ Բագրեւանդի երբեմնի եւ Բասենոյ ժամանակակից եպիսկոպոս: Յունարէն սկզբնագրին մէջ հայ պատգամաւորներու Մարկոս արտասանութիւնը կարող էր ΜΑΡΓΟΥ տառադարձուած ըլլալ եւ այս ընթերցուածին հայերէն փոխադրութիւնը ՄԱՐԳԵԱՅ տուած, որուն սխալագրութիւնը դիւրաւ ՏԱՐԳԵԱՅ եւ ՏՈՒՐԳԵԱՅ կրնար կարդացուիլ:

Միւս կողմանէ հետաքրքրական է դիտել, որ Բագրեւանդի եպիսկոպոսի անունը՝ Տիրիկ կամ Մարկոս չի տեսնուիր Յովհաննէս Գաբեղենեցւոյ 568ին գրած կրկին Թղթերու մէջ, իսկ Բասենի աթոռին վրայ կը ներկայանայ Ներսէս («ի Ներսայ») Բասենոյ եւ Մարդաղոյ եպիսկոպոս տիտղոսով (Գիրք

[13] Գիրք Թղթոց, էջ 73: «ի Տիրկանէ» հոլովաձեւի մէջ թաղնուած է առանց տարակուսի Տիրիկ, համեմատէ Յուսիկ, ի Յուսկանէ: Հ․ Ղ․ Ալիշան, Այրարատ, 523 նոյնպէս ուղղական ձեւը կը համարի Տիրիկ․ իսկ Տուրգեայ կը կարդայ Տուրքայ, հետեւելով ուրիշ ձեռագիրներու: Կը սխալի Ալիշան, երբ Տիրիկի եպիսկոպոսութեան տարին կը նշանակէ, 525:

[14] Անդ, 73, երկիցս:

[15] Անդ, 70, 73:

[16] Անդ, 78, 80:

[17] Անդ, 109, 146, 149:

[18] Անդ, 151:

Թղթոց, 78, 81): Ուստի Հայոց Կաթուղիկոսի Միաբանութեան ուխտէն դուրս ելած է Բագրեւանդի եպիսկոպոսն եւ յարած անշուշտ Աղուանից եւ Սիւնեաց միութեան: Բայց — ինչպէս կ'երեւայ — նաեւ այս խմբի մէջ անհանգիստ է եւ փառամոլական ձըգտումներով տարուած (իբրեւ երկու աթոռներո՞ւ տէր)․ այս պատճառաւ ալ հոգ առթած Վրթանէսին, որ խնդիրը հանած է Երուսաղէմի հայրապետի առեանը:

Խնդիրը այս տեսակէտէ առնելով ալ լուծուած չ'ըլլար Տուրգեայ «Բասենոյ եւ Բագրեւանդեայ» Թեմերու եպիսկոպոս յորջորջուելու կնճիռը:

Այս հարցը որչափ ալ այժմ անբացատրելի կ'երեւայ, բայց բարդութիւնն նոյն դարուն համար բոլորովին ալ եզական չէր: Այսպէս տեսանք որ Բասենոյ եւ Մարդաղւոյ Թեմերը կը կառավարուէին «ի Ներսայ»: Ներսայ յաջորդն Մանասէ 606/608 տարիներուն դարձեալ ըստ հնոյն միայն «Բասենոյ եպիսկոպոս» է: Ասողիկ, էջ 53 գիտէ որ Մովսէս Տարօնեցի մեծ պատմագիրը (= Խոսրովիկ, Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց ռենացի) «Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց պարզաեպիսկոպոս» է, թէեւ այլուր (82) պարզապէս «Բագրեւանդ գաւառի» եպիսկոպոս կը ներկայացնէ:

Ուստի պիտի հետեւցնեմ, որ Բասենի Թեմը 555էն ետքը՝ երբ վախճանեցաւ Գրիգոր եպիսկոպոս, ժամանակ մը Բագրեւանդի եւ ապա Մարդաղւոյ եպիսկոպոսներէն կառավարուեցաւ, մինչեւ որ ունեցաւ է․ դարու սկիզբը սեպհական եպիսկոպոս:

9․ Կը մնայ լուծել ուրիշ կարեւոր հարց մ'ալ, որ ընծայած է չատերուն առիթ Մակար Բ․ի այս Թուղթը վերագրելու Մակար Ա․ին:

Թղթիս մէջ երկիցս խօսք կ'ըլլայ «Արիանոսներու» մասին․ Մակար յորդորելով որ «փրկական խորհուրդ մարմնոյ եւ արեան Տեառն» ամենայն զգուշութեամբ կատարուի, կը գրէ․ «զի մի Արիանոսացն մերձ լինելով հայանուն Աստուծոյ եւ ճշմարտութիւնն Տուրգիոս միհոյեսցի» (Զ): Եւ դարձեալ թէ Տուրգիոս եպիսկոպոս «սակաւուք ընդ Արիանոսս միաւորեալ է»: Բնականաբար եթէ ընդունինք թէ Թուղթս 567ին գրուած է, չի կրնար մտածուիլ, թէ այս շրջանին երեւցած ըլլան ի Հայս «Արիանոսք»: Նաեւ Դ․ դարու համար Արիանոսներ գոյութիւն ունեցած ըլլան: անհեթեթ է կարծել թէ Հայաստան Արիա-

Զ․ դարու երկրորդ կէսին Արեւելեան Եկեղեցւոյն մտահոգութիւն կը պատճառէին գլխաւորաբար Եւտիքեանք (Միաբնեայք), Քաղկեդոնականք: Վերջիններս չէին կրնար ակնարկուած ըլլալ Մակարայ Թղթին մէջ: Ուստի խօսքը Եւտիքեանց կամ Միաբնեայց մասին կարող էր ըլլալ:

Ես կը կարծեմ թէ «Արիանոսք» կա՛մ սխալ իմացումն է յունարէն սկզբնագրին αἱρετικός, αἱρεσιώτης, «հերձուածող» բառին, եւ կա՛մ աւելի հաւանօրէն «Արիանոսք» գործածուած է իբրեւ հակադրութիւն «Նեստորիանոսք» յորջորջման: Միաբնեայք սովոր էին այս դարուն «Նեստորիանոսք» կոչել Քրիստոսի՝ երկու բնութիւն դաւանողները, Քաղկեդոնիտ»ները, Հռոմէական ուրիշ խօսքով «Քաղկեդոնիտ»ները, Հռոմէական հակառակորդներն ալ եկեղեցին ու աշխարհը[19]: Կ'երեւայ թէ հակառակորդներն ալ «Արիանոսք» կ'անուանէին զանոնք, որոնք ի Քրիստոս մէկ բնութիւն կը խոստովանէին, ուստի յատկապէս Միաբնեանները: Հերձուածապետներուս վարդապետութիւնը թէպէտ վաղուց անհետացած էր հրապարակէն, բայց անունները կ'ապրէին դեռ: Հետաքրքրական է այս տեսակէտով Մխիթար Գոշի մէկ ազօթքը, որուն կարմրագիրն է․ «Աղօթք Մխիթար Գոշ վարդապետի վասն Արիանոսականաց եւ այլոց հերձուածողացն, զի յորժամ գղջանան, ընթեռնուն ի վերայ նոցա եւ օծանեն սուրբ իւղով․․․ իսկ Նեստորիանոսացն եւ Եւտիքիանոսացն տալ խոստովանութիւն հաւատոյ եւ նզովել զհերձուածն եւ օծման չեն պէտք» (Էջմիածին, Պետական Ձեռագրատուն, Թ․ 960, Թղ․ 304 բ․ Թ․ 953, Թղ․ 612 բ):

Այս ենթադրութեանս հիմ ունիմ Թղթին այն տեղին ուր կ'ըսուի․ «զի մի Արիանոսացն մերձ լինելով» այս ինքն «նմանելով հերձուածողներուն»: Իսկ միւս երկրորդ յիշատակութիւնն թէ Տուրգիոս «սակաւուք ընդ Արիանոս միաւորեալ է եւ դարձեալ խղճեալ» Միաբնեայց մասին է եւ (§ 14) ուղղակի Միաբնեայց մասին է եւ կ'ակնարկէ Ներսէս Աշտարակեցւոյ մէկ ժողովը, որ գումարուած է «ի քսան եւ հինգերորդ ամի Խոսրովու արքայից արքայի», այն է 555/56 «յաղագս հոգեւոր վտանգիս որ եհաս մեզ յանխծեալ Նեստորականաց» ի Դուին, ուր ներկայ էին «մեք (Ներսէս կաթողիկոս, Մերշապուհ Տարօնոյ եւ Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոսք) եւ այլ եպիսկոպո-

[19] Համմտ․ Գիրք Թղթոց, էջ 62, 66, 77, 79 եւն:

© National Library of Armenia

սունք եւ իշխանք եւ ազատք Հայոց». եւ «զանիծեալ Նեստորիանոսս որոշեալ ի սրբոյ եկեղեցւոյ եւ յամենայն ուղղափառ կարգաց մերոց խզեալ ի բաց ընկեցաք» (Գիրք Թղթոց, էջ 76): Հոս խօսքը «ի վերայ Հոռոմին» է (ինչպէս բացայայտ կը գրէ Աբրահամ Կաթողիկոս, Գիրք Թղ. 194), կամ ուրիշ խօսքով «Քաղկեդոնիտներու» մասին (ինչպէս կ'արտայայտուի Յովհ. Գաբեղինեցի, անդ էջ 79): Տուրգիոս կ'երեւայ թէ մասնակցած է այս ժողովին եւ «միաբանեալ ընդ Արիանոսս», այս ինքն Միաբնեայս: Ուստի հարկ չկայ Արիանոսեան Տուրգիոս մը գտնելու համար փոխադրուիլ մինչեւ Դ. դար:

Այս Նեստորականները պէտք չէ շփոթել նոյն դարուն սոէպ սոէպ յիշատակուած «Խուժիկ Նեստորականներու» հետ: Այս Խուժիկ Նեստորականները, որոնք հալածուեցան Հայաստանէն 554ին, նոյն դարուն վերջերը կրկին երեւան ելան Աղուանից աշխարհը եւ Վրաստան, որոնց դէմ ապա մաքառեցան Վրթանէս քերթող եւ Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոսը [20]:

Կը հեռանանք այս եւ նման հանգուցաւոր խնդիրներէն, յուսով թէ շուտով առիթը պիտի ունենանք դառնալու անոնց միւսանգամ: Գրիգոր Արծրունեաց եպիսկոպոսի Թուղթը Երուսաղէմէն՝ առանց տարակուսի ունի կապ Մակարի Թղթին նախաւոր պատմութեան հետ. իսկ Յովհաննէս Երուսաղեմացւոյ Թուղթը նկարագրութիւնն է արդէն 572ին յաջորդող դէպքերուն: Այս Թղթերու վերլուծութեամբ նոր իմաստ պիտի առնեն Թղթոց գրքի մէջ պահուած Զ. դարու վերաբերեալ վաւերագիրները. եւ այսպէս տիրող խաւարը շատ կէտերու մէջ պիտի փարատի: Այս լոյսի տակ նաեւ 593ին տեղի ունեցած եկեղեցական դէպքերը պիտի գտնեն նոր լուսաբանութիւն:

10. Մակարայ թղթին հնագոյն բնագիրը եւ այժմեան խմբագրութիւնը: — Թղթիս այժմեան օրինակը, պահուած Կանոնագրքի մէջ, կը ներկայացնէ համառօտութիւն մը ընդարձակ բնագրին, կատարուած առանց տարակուսի ԺԱ. դարու սկիզբը:

Սկզբնագիրը, այնպէս ինչպէս ելած էր Մակարի ձեռքէն, եղած է ընդարձակ, առանձին մուտքով եւ գլխակարգութեամբ: Բնագրին այս կազմութիւնը կը նկատուի նաեւ այն բեկորներէն, որ պահպանուած են այժմեան օրինակին աւերակներու մէջ: Բայց աւելի աղաղակող է այն յառաջբերութիւնը, զոր աւանդած է մեզի Անանիա Հաղբատացի իւր ի Յայտնութիւնն եւ ի Ծնունդն ճառին մէջ: Անանիա ունեցած է աչքի առաջ ընդարձակ բնագիրը:

Որպէս զի կարկառուն ընծայուի այս հատուածին կարեւորութիւնը, յառաջ կը բերեմ ամբողջը՝ առընթեր դնելով համառօտ խմբագրութեան համապատասխան տեղիքները:

Հատուածս Անանիայի խօսքերուն համաձայն «գրեալ է այսպէս ի վեցերորդ գլխի հրամանի խրատուութեանն»: Համառօտ խմբագրութեան մէջ խանգարուած են գլուխները եռեւառաջութեամբ եւ յապաւմամբ, թէեւ նախերգանքի մէջ զգալի է դեռ նախնականին յատակագիծը: Ինչ որ Անանիա գտած է Զ. գլխուն մէջ, այժմ պահուած է Բ. հատուածին մէջ: Հատուածն է (էջ 5—6)·

Անանիա Հաղբատացի. Թուղթ Մակարայ:

«Բայց կարգաւորութիւն մկրտութեան սրբոյ աւազանին եւ փոյթ յօժարութեանն երից տօնիցն, յորում առաւել եւս փափագեն մեզ ազգ (?) փութացուցանել ի մկրտութիւն զընծայեալսն Աստուծոյ, եւ կատարել զօրինակ մեծ փրկական խորհրդեանն, որ ի սուրբ եւ յերեւելի աւուրս կատարեցաւ: Եւ զայս մեծաւ փափագանօք փութան կատարել ի սուրբ տեղիսս Քրիստոսի, զոր պարտ է եւ ամենայն քրիստոնէից երկիւղածաց Քրիստոսի կատարել ի նոսա զկոչումն մկրտութեանն ի սուրբ Յայտնութեան ծննդեան տեառն, եւ փրկական Զատկի կենարար չարչարանացն Քրիստոսի եւ ի շնորհալից Պենտեկոստէին, յորում աստուածային էջք Հոգւոյն կենդանարարի ի մեզ ծաւալեցան: Զոր պարտ է զիւրաքանչիւր տօնիցն պատճառ՝ Ծննդեան եւ Մկրտութեան ծանուցանել, զի եւ զուք ի նոյն փութացեալք կատարիցէք: Քանզի լուսաւոր Ծննդեանն Քրիստոսի եւ մեր մեղսաքաւիչ ծնունդ սրբոյ աւազանին ի նմին փրկական աւուրն կատարեցաւ. զի ի նմին աւուր առ յանձն մկրտիլ յաղագս առ մեզն զիջանելոյ: Զի ոչ եթէ ինքն կարօտ ինչ էր սրբութեանն, այլ զմեզ կամեցաւ սրբել ի մեղացն պղծութենէ. որ մեծաձայն կոչմամբ աղաղակէ ասելով. Եթէ ոչ ոք ծնցի ի ջրոյ եւ ի հոգւոյ, ոչ կարէ մտանել յարքայութիւնն Աստուծոյ. զի ըստ նմին օրինակի ծնեալք ընդ նմա եւ մկրտեալք ընդ նմին եղիցուք յաւուր Ծննդեանն Քրիստոսի: Իսկ ի կենսաբեր Յարութեանն զատկին ի ձեռն մեռուցանելոյ զմեղս մեր ի ջուրս աւազանին՝ նմանողք լինիմք մեռելութեան մահու Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եւ երեքկին ընկղմամբն թաղել ի ջուրս սրբոյ աւազանին՝ զերեքօրեայ թաղումն տեառն մերոյ նշանակեմք յանձինս մկրտելոցն, զոր եւ աստուածային առաքեալ յայտնապէս ցուցանէ ասելով, թէ Թաղեալք ընդ նմին մկրտութեամբն, նմանողք եղիցուք նմանութեան մահու նորա. զի եւ նորոգութեամբ յարութեանն հաղորդ լինիցիմք նմա ի կեանսն յաւիտենականսն: Իսկ յաւուրս շնորհապարգեւ սրբարար Պենտեկոստէին զլուսապայծառ պատումն Հոգւոյն կենդանարարի, որ ի տեսակս հրեղէն լեզուաց իջեալ յառաքեալսն, պարգեւելով նորա ձեռս ի վերայ մկրտելոցն դնելով, ընդունելով պարգեւս ի Հոգւոյն լով պարգեւս ի Հոգւոյն շնորհաց: Ըստ նմին օրինակի եւ մեք ի նմին աւուր ձեռս ի վերայ նոյն մկրտելոցն դնելով, զորս Հոգւոյ պարգեւի, զորս զօրինակն զգուշութեամբ անխափան կատարեմք, զի կատարեալք լիցուք: — Զայս Մակարիոս:

Եւ երեքկին ընկղմամբ թաղեալ ի ջուրն սուրբ աւազանին զերեքօրեայ թաղումն տեառն նշանակեմք յանձինս մկրտելոցն. զոր եւ աստուածային առաքեալ յայտնապէս ցուցանէ ասելովն, թէ թաղեցաք ընդ նմին մկրտութեամբն, նմանողք եղիցուք նմանութեան մահու նորա, զի նորոգութեամբ յարութեանն հաղորդ լինիցիմք նմա ի կեանսն յաւիտենից: Եւ այսպէս զաւանութեամբ ուղիղ ձեռս ի վերայ դնելով պարգեւեալ լինի Հոգին սուրբ ի փրկութիւն մեզ, լուսաւորելով զկոչեցեալսն յորդեգրութիւն: Եւ հաւատովք օծանիմք յիւղ սրբութեան:

11. Եռեւառաջութիւններ: — Անանիա Հաղբատացւոյ այս ընդարձակ յառաջբերութիւնը բաւական է արդէն կազմելու համար համոզում թէ Թուղթս Կանոնագրքին մէջ ներս առնուած է կրճատումներով եւ փոփոխութիւններով: Հաւաքիչը յապաւած է անշուշտ այնպիսի հրահանգներ, որոնք ժամանակի ըմբռնումներուն անհամապատասխան երեւցած են: Թէպէտ այժմ ի վիճակի չենք մատնացոյց ընելու եւ լրացնելու այս կրճատումներն եւ փոփոխութիւնները, բայց կարող ենք մօտաւոր ընթերցմամբ նշմարել ինչ ինչ տեղիքներ ուր խանգարուած է բնագիրը (հմմտ. § 12) եւ եռեւփոփոխութիւններով: Աւելորդ չեմ համարիր առաջութիւններով: Աւելորդ չեմ համարիր ուշադրութիւն հրաւիրել հոս այս եռեւառաջութիւններու վրայ, որոնք շօշափելի են պարզ ընթերցողի մ'անգամ: Հատուածներու այս ուղիղ դասաւորութիւնը անհրաժեշտ է բնագրին ուղիղ իմացման համար: Կը ներկայացնեմ իմ առաջարկութիւններս իբրեւ փորձ բնագրին վերակազմութեան համար. առանց փութալու անոնց հիման վրայ վերակազմելու բնագիրը իմ հրատարակութեանս մէջ, ուր ջանք տարուած է դնել հրապարակի վրայ Թուղթս այնպէս, ինչպէս աւանդութիւնը հասցուցած է մեզի: Հատուածներու դասաւորութեան համար իմ առաջարկութիւններս են.

§ 2. 10 «խնդրեցին զգրոյն պատասխանիս». Նախաբանին այս տողը կ'ենթադրէ իւր շարունակութիւնը § 3, 1—4, 9 «Այլ եւ տեսաւ — եւ քահանայս Հայոց»: Մակար Թղթիս սկիզբը կը պատմէ թէ Հայաստանէն եկան պատգամաւորներ. ներկայացուցին իրեն Թուղթ եւ պատմեցին իրենց տպաւորութիւնն Երուսաղէմէն եւ զարմացան թէ այն սուրբ արարողութիւնները, որոնք կը կատարուին Երուսաղէմ, եւ այն բարեկարգութիւններն եկեղեցական կարգերու, որոնք հոն կ'իշխեն, կամ անծանօթ են Հայաստան եւ կամ շատ թերի կը կատարուին: Կը խնդրեն պատգամաւորները ոչ միայն «զգրոյն պատասխանի», այլ եւ հրահանգներ կամ ապատասխանի եկեղեցական կարգերու կարգաւորութիւններ մասին: Մակար թէպէտ գրած է, թէպէս անձամբ ներկայ է (լաւ եւս Երուսաղէմեան Եկեղեցին կը գտնուի յուզումներու մէջ),

---

[20] Տես իմ Կիւրիոն Կաթողիկոս Վրաց, Վիեննա 1910, էջ 175—197:

© National Library of Armenia

բայց եւ այնպէս կը դիջի պատասխանել միաբան խորհրդով եպիսկոպոսաց: Այս յարակցութիւնն դէպքերու եւ գաղափարներու կը ստացուի միայն մեր առաջարկած դասաւորութեամբ: Այսու նաեւ յաջորդ հատուածը կը գտնէ կապակցութիւն. այս ինքն՝

§ 2· 11—23 «զոր թէպէտ եւ ոչ կամէաք — որ եղեւ վասն դրութեան կարգաց եկեղեցւոյ» կը զօդուի իմաստնալից կերպով § 4, 9 «եւ բազում զգուշութեամբ եւ երկիւղիւ կատարել»... հատուածին հետ: Պէտք է նկատել, որ խմբագրիչը մուծած է հոս յաւելուածական մաս մը եւ խանգարած այսու՝ Թղթին բնական ընթացքը: Պիտի առաջարկեմ § 2, 19—22 կարդալ հետեւեալ ձեւով եւ կցել անմիջապէս § 4, 9ին. «եւ զամենայն կանոնադրութիւնս սրբոյ ժողովոյն, որ եղեւ վասն դրութեան կարգաց եկեղեցւոյ, զորս կարեւոր է ընդունել ամենայն բարեպաշտաց || եւ բազում զգուշութեամբ եւ երկիւղիւ կատարել զկարգաւորութիւն մեծի Խորհրդոյն Աստուածոյ»...: Այս ընթերցուածով «որ վասն հերձուածողացն եղեւ» անիմաստ յաւելուածը կը ջնջուի, եւ յաջորդ «որ եղեւ վասն դրութեան կարգաց եկեղեցւոյ» կը գտնէ իր պատշաճ տեղը: Խօսքը, ինչպէս վերագոյն բացատրեցի, Առաքելոց Սահմանադրութեանց մասին է, որոնք սահմանուած են Առաքելոց ժողովին մէջ ոչ թէ «վասն հերձուածողաց», այլ «վասն դրութեան կարգաց եկեղեցւոյ»:

§ 8· 1—19 Մակար այս հատուածի մէջ կը խօսի վարդապետական ոճով Եկեղեցւոյ կարգերու յօրինուածութեան կամ նուիրապետական դասակարգերու վրայ. կը սպասուէր որ տեսականէն ետքը աւանդէր նաեւ գործնական պատուէրներ: Այս գործնականը շօշափուած է § 14, 5—23 «զի ի միմեանց ընկալեալ — խորշիլ իբրեւ յօտարէ»: Ամբողջ այս հատուածը կը գտնուի այժմ իր տեղը անհամապատասխան նախորդ եւ յաջորդ տողերուն: Իր պատշաճագոյն տեղն է § 8, 19, իբրեւ շարունակութիւն «ի նմին կացցէ» տողին:

§ 9· 1—2 խոստաբանութիւն մըն է. նախորդ հատուածին հետ կապակցութեան մէջ կը խոստանայ ճառել թէ Եկեղեցական նուիրապետութեան մէջ ի՞նչ պաշտօն ունի իւրաքանչիւր աստիճանաւոր: Այս կէտերուն կ'անդրադառնայ Մակար § 9, 14—02, «զի զսուրբ մկրտութեանն — որոշեցի յԱստուածոյ»: Միջանկեալ տողերն՝ 3—10 «Արդ միաբանութեամբ — հաստատեալ հիմանայ» կը վերաբերի Թղթին վերջաբանութեան եւ կը գտնեն իմաստ միայն § 14ի սկիզբը: Այսու § 14 ամբողջապէս կը կազմէ Թղթին վերջաբանական մասը, դեղեցիկ շաղկապմամբ § 9, 3—10, § 14, 1—5 եւ 24—26 տողերու:

Առաջարկութիւններս վստահ եմ թէ պիտի գտնեն ընթերցողներուս հաւանութիւնը:

12· Ա.—Ը. հատուածներու (§ 6—13) խոստաբանութիւններն կամ հարցումները հաւանօրէն ներմուծուած են այն ձեռքէն, որ համառօտած է Թուղթս եւ առած Կանոնագրքի մէջ: Այս ներմուծութիւնը կատարուած է նպատակաւ, որ Կանոնական հրահանգները դուրս ցցուին. նմանութեամբ Թադէի Կանոնաց, զոր կարգացած է անպատճառ: Ուստի Ա.—Թ. հատուածաթուերն ալ վերջին ժամանակէ են: Բայց սկզբնագիրը ունեցած է իր սեպհական գլխակարգութիւնը. այս կը տեսնուի Մակարի ակնարկութենէն, երբ կը գրէ. «եւ արդ եկեալ ի խնդիր առուգիւ ըստ նախասացեալ գլխոցն արասցուք սկիզբն» (§ 5): Ակնարկուած «նախասացեալ գլուխները» առանց տարակուսի § 3 հատուածին մէջ թուուած կէտերն կը յարաբերեն, զորոնք «առուգիւ», այս ինքն մի առ մի շօշափել կ'ուզէ: Դժբախտաբար այժմ չեն պահուած նախնական բաժանումները. բայց կը ճանչնայ զանոնք Անանիա Հաղբատացի (տե՛ս վերը). յապաւումներ եւ փոփոխութիւններ կրած են այս բաժանումները հաւանօրէն անոր համար, վասն զի կը պարունակէին կէտեր, որոնք իրենց քաղկեդոնական-յունական տեսութիւններով համապատասխան չէին լեալ հայկական ըմբռնումներուն:

Այս է պատճառը որ այժմ § 9, հատուած Դ· կը ներկայացնէ հարցում մը, որուն պատասխանը յապաղմամբ կը տրուի: § 12, Է. հատուածի վերնագիրը բոլորովին աւելորդ կ'երեւայ. որովհետեւ Զ. եւ Է. հատուածները նախնաբար մէկ ամբողջութիւն եղած կը թուին. այս ինքն՝ «Զփրկական խորհուրդ մարմնոյ եւ արեանն Տեառն պարտ է երկիւղիւ եւ զգուշութեամբ կատարել... [եւ պարտ է] հանել ի սեղանն զհացն սուրբ՝ ջերմ...»: Թ. հատուածն մնացած է այժմ առանց նման խոստաբանութեան:

13· Մակարի Թղթէն մանր կոչումներ քաղած է նաեւ Վարդան Այգեկցի: Ունիմ աչքի առջեւ անոր «Վկայութիւնք վասն Ծննդեան Քրիստոսի եւ Մկրտութեանն», որ անանուն կը գտնուի Ձեռագիրներու մէջ:

Այս տեղ կը գտնեմ հետեւեալ հատուածները.

1· «Մակարայ Երուսաղեմի հայրապետի: — Մկրտութեանն խորհուրդ (678 խորհրդոյ) յերկս տօնս առաւել փակեցին (678 փախչեցին) հարքն մեր, ի Զատիկն, ի Պենդաքեցին) հարքն"?

1· «Մակարայ Երուսաղեմի հայրապետի: — Մկրտութեանն խորհուրդ (678 խորհրդոյ) յերկս տօնս առաւել փակեցին (678 փախչեցին) հարքն մեր, ի Զատիկն, ի Պենդաքեցին) հարքն մեր, ի Զատիկն, ի Պենդակոստն, ի Ծննդեան եւ ի Մկրտութեանն, զոր ի միում աւուր տօնեմք»:

Ձեռ. Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի Թ· 324, 58ա· 678, 87ա:

2· «Մակարայ Երուսաղէմի հայրապետի: — Պարտ է զսուրբ հացն ըստ առաքելոցն աւանդութեանց ջերմ հանել ի սեղանն առանց իրիք խառնուածոյ, զի ապականացու իւիք ոչ փրկեցաք, այլ անապական մարմնով եւ արեամբն Աստուծոյ»:

Ձեռ· 324, 62ա· 678, 94բ:

Այս հատուածը նոյն Մատենադարանի Թ· 115, 27ա· ունի այսպէս.

«Սուրբ հայրապետն յԵրուսաղէմի Մակար կաթողիկոսն կար գրեաց առ Վրդանէս կաթողիկոսն Հայոց: — Հանեալն ի սեղանն հաց սուրբ բաջերմ ըստ առաքելոցն աւանդութեան եւ րաջերմ ըստ առաքելոցն աւանդութեան եւ բաժակ անապակ առանց իրիք խառնմնայ (sic) լեցի»:

3· «Դիոնեսիոս Աղեկսանդրի, եւ Մակար Երուսաղէմի եւ Ատոմ (°) [կոս] Կոստանդնուպաւղոսի ասեն միաբան թէ աւետարանիչն աճումն Քրիստոսի գյայտնի լինելն աշխարհի ասէ. եւ ոչ խմորուն հացին որով ոմանք պատարագեն զանապական տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս»:

Թ· 324, 62ա:

Այս վկայութիւններէն առաջինը թերեւս համառօտութիւնն ըլլայ Անանիա Հաղբատացւոյ յառաջ բերած հատուածին առաջին մասին: Մակարայ Թղթին մէջ չկայ նման տեղիք:

Երկրորդ վկայութիւնը գրեթէ բառ առ բառ կը գտնուի Թղթին Է· հատուածին մէջ: Երրորդ տեղիքը շատ ընդհանուր ակնարկութիւն մըն է, եւ աւելորդ է նկատի առնել զայն:

Յամենայն դէպս այսպիսի վկայութիւնները ներէն այն պարզ է որ Մակարայ Թուղթը շատ սեղմուած, համառօտուած ձեւի մէջ հասած է մեզի: Բայց ընդարձակի գոյութիւնը կը ներշնչէ յոյս, գտնելու զայն մի օր ամբողջութեամբ:

14· Մակարայ Թղթին բնագիրը համառօտուած ձեւի մէջ թէեւ ծանօթ է արդէն տպագրութեամբ, բայց կը կարօտի դեռ ուղղուելու համեմատութեամբ ծանօթ ձեռագիրներու: Այս ձեռագիրները առանց բացաութեան կանոնագիրքեր են. նոյն իսկ Թ ղ թ ո ց գ ր ք ի մէջ պահուած օրինակին նախագաղափարը, ինչպէս ակնարկեցինք գրութեանս սկիզբը, եղած է կանոնագիրք մը:

Արդ Հայ կանոնագիրքը իր այժմեան
խմբագրութեան մէջ էական մասով համա-
խմբուած է Ը· դարու առաջին քառորդին
Յովհաննէս Օձնեցւոյ ձեռքով: Կանոնագրքին
կցած Յիշատակարանին մէջ կը գրէ Իմաս-
տասէր կաթողիկոսը հետեւեալ կարեւոր
տեղեկութիւնները. «Լուսաւորիչ ճանապարհ
առ Աստուած հնազանդութիւնն՝ ընդհանուր
հաւատացելոց Քրիստոսի կազմեցին սուրբ
հարքն զկանոնական բանից դիտաւորութիւն.
... Եւ վասն զի ոմանք առ ոմանս եւ ոչ ա-
մենեքին առ ամենեսեան սոքա սերմանեալք,
կամեցայ զբովանդակ զառ ի նոցանէն կանո-
նական սահմանեալ բան ի միում տեղւոջ
գեղեցկագործ մատենիւ ի հայրապետանոցի
արձանագուցանել: ... Զի
սատ (Դունոյ) անձանց իմով աշխատու-
զուսումնասիրաց անձանց իմով աշխատու-
թեամբ սիրով կամեցայ հանդուցանել զբազ-
մախոյզ խնդիրս: Քանզի գրեցաք ի սմա ոչ
միայն զկանոնական սահմանեալն նոցա շա-
րակարգութիւնս, այլ եւ զժամանակն եւ
զպատճառն ի սոյն յայս ի ներքս ածեալ յա-
ւելաք. ընդ նմին եւ զգլուխս ազնիւրոց հաւ-
մառօտեալ բանիւք ի սկզբան անդ նախա-
կարգեցաք, զի անաշխատաբար անդուստ
զբանն յիւրում տեղւոջն գտցէ խնդրողն [21]»:
Յովհաննէս Իմաստասէր այս Հաւաքման
մէջ ոչ միայն հոգ տարած է ի մի հաւաքել
հրապարակի վրայ գտնուած կանոնական
գրուածքները, այլ եւ — ինչպէս կ'երեւայ
— կանոնագրքին ծաւալը շատ չընդարձակե-
լու համար՝ սեղմած է կանոններն աւելորդ
մասերու յապաւմամբ: Այսպէս, օրինակի
համար, յապաւումներ կրած է Բարսղի առ
Ամփիլոքիոս Կանոնական Թուղթը, ինչպէս
ցոյց կու տան յունարէն սկզբնագիրն եւ
հայերէն հին թարգմանութեան հատուածները. այս կէտի վրայ մենք պիտի խօսինք
այլուր:

[21] Յովհ. Իմաստասիրի Մատենագրութիւնք. Վենետիկ 1833, էջ 115—116:

© National Library of Armenia

Նախնաբար այս Հաւաքումը կը բաղկանար Ա.—ԻԵ. կանոնամասերէ: Յաջորդաբար կցուած են անոր ուրիշ յաւելուածական մասեր. 1098ին կ'ամփոփէր Հայոց Կանոնագիրքը արդէն ԾԳ կանոններ. իսկ 1635ին՝ ԿԲ: Ուստի ԻԶ—ԾԳ—ԿԲ կանոնամասերը. սկսեալ Սիոն Կաթողիկոսի կանոններէն, պէտք է նկատել արտաքոյ Յովհ. Իմաստասէրի Կանոնագրքի յաւելուածներ:

Ծիշդ այս յաւելուածական մասերու մէջ զետեղուած է նաեւ Մակարի Թուղթը իբրեւ ԼԸ. գլուխ, համառօտուելով ինչպէս կը պահանջէր Կանոնագիրքը:

Եւ որովհետեւ Մակարի Թղթին բախտը կապուած է այսպէս Կանոնագրքին հետ, ներուի մեզի այս տեղ խօսիլ համառօտիւ Հայ Կանոնագրքի ինձ ծանօթ ձեռագիրներու եւ անոնց խմբաւորման վրայ:

15. Յովհաննէս Օձնեցւոյ համախմբած եւ յետագային ընդարձակուած կանոնաց մատեանը իւր հնագոյն ձեւի մէջ պահուած է մեզի Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի Մատենադարանին մէջ: Ձեռագրիս մանր նկարագրութիւնը տուած է Սմբատ Տէր-Աւետիքեան իւր Նոր-Ջուղայի Հայերէն ձեռագիրներու Ցուցակին մէջ: Այս Ցուցակը հաճած էր հեղինակը դնել ազնուաբար տրամադրութեանս տակ 1925ին ի Տփղիս, օգտուելու անկէ ամենայն ազատութեամբ: Իմ խորին շնորհակալութիւնս Սմբատ Տէր-Աւետիքեանին նաեւ այս տեղ հրապարակաւ:

Ձեռագիրս 131 համարը կը կրէ այժմ Ամենափրկիչ վանքի Մատենադարանին մէջ եւ ունի հետեւեալ նկարագրութիւնը, առնուած քաղուածաբար յիշեալ Ցուցակէն (Տէր Աւետիքեան, թ. 535):

Թուղթ՝ 333: Մեծութիւն՝ 23,6 × 16,6 սմ.: Գրութիւն՝ միասին: Տողք՝ 26: Նիւթ՝ թուղթ: Գիր՝ միջին մեսրոպեան երկաթագիր: Գրիչ՝ Յովհաննէս: Ժամանակ՝ 1098: Տեղի՝ Յովհանայ անապատ յԱրմէնի լերինն:

Մատենիս բովանդակութիւնը կը ներկայացնէ հետեւեալ ցանկը, որ ըստ մասին Յովհաննէս Օձնեցւոյ կազմածը կ'երեւայ.

Շարադրութիւն կանոնաց եղեալ. եւ այս կարգ եւ չափ գլխոցն:

Ա. Կանոնք առաքելական. գլուխ ԼԴ:
Բ. Առաքելական ի ձեռն Կղեմա. ՁԵ:
Գ. Կանոնք հարցն հետեւողաց. ԻԷ:
Դ. „ Նիկիա մեծ ժողովոյն. Ի:
Ե. Կանոնք Անկիւրայ. Ի:
Զ. „ Կեսարիայ. Ժ:
Է. „ Նիոյ Կեսարեայ. Ի:
Ը. „ Գանգրայն. ԻԳ:
Թ. „ Անտիոքայն. ԻԵ:
Ժ. „ Ղաւոդիկեայն. ԾԵ:
ԺԱ. „ Սրբոյն Գրիգորի. Լ:
ԺԲ. „ Սարդիկեայն. ԻԱ:
ԺԳ. „ Կոստանդինուպաւլսի. Գ:
ԺԴ. „ Եփեսոսի ժողովոյն. Զ:
ԺԵ. „ Աթանասի հարցմունք. ՁԸ:
ԺԶ. „ Բարսղի Կեսարացւոյ. ԾԱ:
ԺԷ. „ Ս. Սահակայ. ԾԵ:
ԺԸ. „ Շահապիվանի Հայոց. Ի:
ԺԹ. „ Սեւանդեայ. ԺԴ:
Ի. „ Ներսիսի եւ Մերշապհոյ. ԼԵ:
ԻԱ. „ Յովհաննու Մանդակունւոյ. Թ:
ԻԲ. „ Աբրահամու Մամիկոնենոյ. Գ:
ԻԳ. „ Սահակայ վերջնոյ. ԺԳ:
ԻԴ. „ Յովհաննու Իմաստասիրի. ԼԲ:
ԻԵ. „ Սիոնի Հայոց կաթ.ի. ԻԲ:
ԻԶ. „ Առաքելոյն Թադէոսի. ԼԳ:
ԻԷ. „ Առաքելոյն Փիլիպպոսի. Ը:
ԻԸ. „ Անտիոքա Բ. Թ:
ԻԹ. „ Եփրեմի խորին Ասորւոյ. Ը:
Լ. „ Կիւրղի Աղէքսանդրացւոյ. Ե:
ԼԱ. „ Եղիայի (Եղիշէի) վարդապետի. Զ:
ԼԲ. „ Անտիոքա Բ. Ա:
ԼԳ. „ Նիկիայ Բ. ՃԺԴ:
ԼԴ. „ Վաչագանայ Աղուանից. ԻԱ:
ԼԵ. „ Բա(ր)սղի պէսպէս ախտից. ՄՀԲ:
ԼԶ. „ Աստուածաբանի. Լ:
ԼԷ. „ Դունա սուրբ ժողովոյն. ԺԱ:
ԼԸ. „ Մակարա Երուսաղէմի հայրապետի. Թ:
ԼԹ. „ Սահակայ Հայոց կաթ. Ա:
Խ. „ Յովհաննու Մանդակունւոյ. Ա:
ԽԱ. „ Սուրբ ժողովոյն Կարնոյ. Թ:
ԽԲ. „ Սրբոյն Ներսիսի երրորդի. ԻԳ:
ԽԲ. (!) „ Յովհաննու Մանդակունւոյ. Է:
ԽԳ. „ Սրբոյն Դիոնէսիոսի. Ա:
ԽԴ. „ Եպիփանու Կիպրացւոյ. Գ:
ԽԵ. „ Յովհաննու Երուսաղէմացւոյ. Ա.
ԽԶ. „ Յիպողիտայ սրբոյ. Ա:
ԽԷ. „ Նեքտառեայ Հռոմա. Ա:
ԽԸ. „ Մեղիտոնի եպիսկոպոսի. Ա:
ԽԹ. „ Սրբոյն Սեբրիանոսի. Ա:
Ծ. „ Սոկրատայ. Բ:

ԾԱ. Կանոնք Դիոնիսի Արեոպագ. Ա:
ԾԲ. „ Մանուէլի. Ա:
ԾԳ. „ Կղեմա Հռովմա եպիսկոպոսի. Ա:

Գլխաւոր յիշատակարանն է, հետաքրքրական նաեւ իւր պատմական բովանդակութեամբ.

Փառք... Յորում ժամանակի հանդիպի թիւ թուականիս Հայոց ՇԽԷ. ի հայրապետութեան աստուածապատիւ տեառն Գրիգորիսի ի զարմէ Ս. Գրիգորի՝ ամենայնիւ հարցն նմանեալ բարեկարգութեամբ. եւ զի յոյժ խռովութեան եւ բազմավրդով էր ժամանակս ի բռնակալութենէ այլասեռից, զայլոմանս յիւրոց հարազատաց ձեռնադրէ փոխանակ իւր եւ ինքն զանխլաբար պանդխտանայ աղաւթից եւ վերծանութեան պարապելով [22]: Էին սորա ուսումնակից եւ վարժակիցք վարդապետք սուրբք եւ առաքինազարդք Գէորգ Մեղրն կոչեցեալ [23], եւ Կիրակոս [24], արք վարժք յաստուածայինսն ունելով մարգարէական երանութեանցն՝ յաւրէնս տեառն խորհելոյն ի տուէ եւ ի գիշերի, փոյթք յառնել եւ յուսուցանել. եւ ճշմարտագէտ զեղովք պայշխարութեան զբազումս արժանացուցին շնորհին:

Ի սոյա վարժարանէ այր ոմն հեզամիտ եւ բարեշնորհ ներհուն եղեալ մակացութեան արհեստի՝ Գրիգոր անուն, յոյժ ըղձափափագ տենչանաւք հրամայէ ինձ Յովաննիսի գրել զաստուածայաւր (°) կտակս ի յիշատակ բարեաց իւր եւ ծնաւղաց իւրոց, ի լուսաւորութիւն մտաց եւ ի մաքրութիւն հոգւոյ. եւ իմ նայեցեալ ի սէր սիրեցելոյն Աստուծոյ, անյապաղ փութով սկսայ ի մեծ եկեղեցւոջն Պաղլահու [25]. եւ անդ նեղեալ յեղեռնաթոյն ոմանց առաջնորդաց՝ ոչ ժամանեցի ի կէտ կատարման. դիմեցի յապահով եւ ի քրիստոսակարգ եկեղեցւոջս Յովհանայ անապատիս [26], ի գլուխ լերինս՝ զունակ այն երեւելի քաղաքին, զոր Տէրն յաւետարանին ճառէ. ուր են բնակեալ բազմութիւնն եղբարց խարազնազգեստից եւ երկաջան գործաւորաց եւ միշտահառաչ աղաւթականաց երկուս աչս ունելով սրտատեսս՝ հոգւոյն ճառագայթիւքն աստուածակոչք յառաջնորդական պաշտաւնն. որոյ երիցագունին Մեղեդէ անուն ճանաչի, եւ փոխանորդին Գրիգորիս, արք առաքինասէրք եւ բարեսէրք: Գիտացեալ զթերութիւն գործոյս եւ գիտակ եղեալ թէ որ կամակից լինին գործելեացն հաւասար են գործողացն, հրամային լնուլ զպակասութիւն թերութեան գործոյս բարեաց եւ առնուլ ի տեառնէ վարձս յանանց բարեացն:

Արդ ի գրաւ կտակիս իրք եղեալք եւ հանդիպեալք շարժումն արեաց ազգին Արեւմտից ի հերքումն եւ ի վանումն քրիստոսատեաց ազգին այլասեռ կրճատելոցն մարդախողխող եւ երկրաւեր բռնացելոցն, որ տիրեալ ունէին յանպատուութեան զսուրբս եւ զքահանայս Աստուծոյ, աման զարմանոց էին նոցա սուրբ եկեղեցիք եւ այրելիք խաչ եւ այլ կայք սրբութեան եւ ծանրաբեռն հարկաւք կեղէին զկեանս քրիստոնէից:

Ի սոյն ամի յայց ելանէ տէր ժողովրդեան իւրոյ ըստ ասացելումն, թէ Ոչ թողից զձեզ եւ ոչ ընդ վայր հարից, լինի առաջնորդ աջն Աստուծոյ. կանգնեն առաջի մենակալ եւ ի դուրս կացեալ զնշան խաչին Քրիստոսի, զրագմութիւն անաւրինացն ի ծովէ հարին եւ զմնացեալսն փախստական հանին յաշ-

22 Խօսքը Գրիգոր Բ. Վկայասէրի մասին է, որ իւր տեղը Գէորգ Լոռեցին կարգելով առանձնացաւ Սեաւ լեռը, ապա ճանապարհորդեց Եգիպտոս եւ Կ. Պոլիս եւ թարգմանել տուաւ այլ եւ այլ գրքեր յունարէնէ եւ ասորերէնէ:

23 Գէորգ Մեղր կը յիշուի Գրիգոր վկայասէրի թարգմանել տուած գրքերու յիշատակարաններու մէջ. Առաքելոցի Գործք գիրքը շատ սաէպ. Յովհ. Ոսկեբերանի մեկնութեան յիշատակարանին մէջ կը յիշէ զինքը 1176ին թարգմանիչը Կիրակոս. «ընդ որս եւ ... րէց աւուրբք եւ խոհականութեամբ գեղրայրն մեր եւ անդրանիկ մերոյն կրթավարժ եւ հրահանգայեղ աշակերտութեան, զխաչակիրն Գէորգ մականուն Մեղր կոչեցեալն, վասն զի յորդորիչ եղեւ մեզ ի սկզբանն եւ թելադիր կատարմանս սորա» (Ձեռ. էջմ. 1315, 452բ). այսպէս նաեւ Յովհաննու Աւետարանին մեկնութեան յիշատակարանին մէջ (Ձեռ. էջմ. 1347, 414ա):

24 Կիրակոս, որ կը կոչէ ինք զինքը «աշակերտ» Գէորգ Լոռեցւոյ, Գրիգոր վկայասէրի հրամանաւ յղկեց յունարէնէ թարգմանուած Մեկնութիւնն Գործոց Առաքելոց եւ Յովհաննու Աւետարանին եւ այլն, ինչպէս կը բացատրէ ինքը իր երկար յիշատակարաններու մէջ:

25 Պաղլահու վանքը կը գտնուէր Սեաւ լեռան վրայ. 1101 թուին հոս եկաւ եւ մնաց ժամանակ մը Գրիգոր Բ. Վկայասէր. «եւ ապա ի յառաջ մատեալ հասաք ի լեառն զոր Սեաւն կոչեն, ի մեր սեփհական պարգեւական եկեղեցիքն յուխտն սուրբ, զոր ըստ սարի բարբառոյ Պաղլահայ կոչի, որ թարգմանի Դրախտ Աստուծոյ»: Այս տեղ Թէոփիլոսէին Ոսկեբերանի վարքը յունարէնէ թարգմանել կու տայ Յովհ., զոր Մատթէոս եպիսկոպոս իւր աշակերտն կը սրբագրէ (Ձեռ. էջմ. 1985. Հմմտ. եւ Սիսուան, 406):

26 Յովհանայ անապատ կը գտնուէր ի գլուխ լերինն Արմենի: Այս տեղ «յանապատս Յոհաննիսի» գտաւ 1298ին Գէորգ Սկեւռացի Յովհ. Օձնեցւոյ Ընդդէմ Երեւութականաց ճառը (այժմ ի ձեռագիրս Պարիսի Ազգ. Մատենադարանի. Macler, Catalogue, Nr. 131. Հմմտ. եւ Յովհ. Օձնեցւոյ Մատենագրութիւնք, էջ 80, ծան. եւ Սիսուան, էջ 96:

© National Library of Armenia

խարհէն. եւ առին զքաղաքն Նիկիայ[27], յորում բնակեալ էին Ե. ամսեայ պաշարմամբ եւ ինքեանք եկին յաշխարհս մեր ի կողմանս Կիլիկեցւոց եւ Սիրացւոց եւ պատեալ պաշարեն զմայրաքաղաքն Անտիոք Թ. ամսեայ ժամանակաւ[28] տագնապ մեծ հասուցին ինքեանց եւ մերձակայ գաւառացս: Ապա իբրեւ անհնարին եղեւ մարդկան առումն մեծամուր աւանին, հնարաւորն Աստուած տնաւրինէ զփրկութիւն եւ բանայ դուռն ողորմութեան. առին զքաղաքն եւ մաշեցին ի սուր սուսերի զվիշապն վիսացեալ հանդերձ իւրովքն ամենայն: Եւ յետ աւուր միոյ կամ երկուց զաւր բազում գումարեալ հասանել ի Թիկունս ինքեանց համասեռիցն. եւ առ անթիւ բազմութիւնն քամահեալ զսոցա սակաւութիւնն, զոռային զունակ Փարաւոնի եւ զնոյն բան ասէին, թէ Ի սուր իմ արկից զնոսա, տիրեցէ նոցա ձեռն իմ: Եւ արգելեալք հնգետասան աւուրբք ի մեծ տագնապի եւ ի տառապանս Թախծեալ առ ի չգոյէ զարման կերակրոց առն եւ ձիոյ եւ յոյժ նուաղեալք եւ զարհուրեալք ի բազմութենէ անաւրինացն ժողովեցան ի մեծ վկայարանի սրբոյն Պետրոսի առաքելոյ եւ բարձրահառաչ ձայնիւ եւ գետնաթաց արտասուաւք բազում ձայնիցն մի էր խնդիրն. այսպիսի էր մաղթանքն. Տէր մեր եւ Փրկիչ Յիսուս Քրիստոս, յոր մեքն յուսացաք եւ յորոյ անուն կոչեցաք քրիստոնեայք ի քաղաքիս յայսմիկ, դու ածեր զմեզ ի տեղիս յայս. եթէ մեղաք քեզ՝ ունիս բազում ինչ իրաւք խրատել զմեզ, անաւրինաց մի մատներ. զի մի մեծաբանեալ Թշնամիք ասասցեն, թէ Ուր է Աստուած նոցա: Եւ յոմանս ազդեալ շնորհ աղաւթիցն զմիմեանս քաջալերէին ասելով. Տէր զաւրութիւն ժողովրդեան իւրոյ տացէ. Տէր աւրհնեսցէ զժողովուրդ իւր ի խաղա(զաւթիւն): Եւ ընթացեալ յիւրաքանչիւր երիվարս ելին ընդդէմ բռնացեալ ընդդիմամարտիցն. հարին հալածեցին կոտորեցին մինչեւ ի մուտս արեւուն՝ եղեալ ուրախութիւն մեծ քրիստոնէից եւ լիութիւն ցորենոյ եւ գարւոյ որպէս առ Եղիսէիւ ի դուռն Սամարիոյ. եւ ապա զմարգարէականն ի վար արկեալ զերգ. Բարձր առնեմ զքեզ տէր զի ընկալար զիս եւ ոչ ուրախ արարեր զԹշնամին իմ յիս:

Յաւուրս զրաւի կտակիս այս ինչ հանդիպեցաւ զոր գրեցիս: Յառաջակայն խնամոց եւ գԹութեանն Քրիստոսի եւ Հոգւոյն սրբոյ բարերարի եւ մարդասիրի յանձն եղիցի:

Արդ, ով զասք մաքրագունից եւ ժառանգորդք զերաշխարհիկ կայենիցն, որք վայելէք ի հոգեկեցոյց բժշկարանէս, աւրհնութեամբ յիշատակաւ յիշեսջիք ի Քրիստոս Յիսուս զստացող գրոցս զԳրիգոր եւ զ(ը)նկեր նորին զՅովհաննէս որ ի չքաւոր աղքատութենէ բաւական արար մեզ զնիւթ եւ զծախս, եւ զհայր Մեղիտէ եւ զԳրիգորիս, որոց հրամանաւ եւ խնամաւք աւարտումն եղեւ ոգեշահ եւ բարեբեղուն եւ հոգի աւանդ կանոնացս: Եւ զտէր Խաչիկ, որ յերկար ժամանակ անարատ սիրով եւ յաւժար կամաւք զաւրինակս ընձեռեաց:

Եւ զիս զՅովհաննէս, զվերջինս ի գրչաց եւ զառաջինս ի պարտաւորաց, որ նշդեհութեամբ աշխատեցայ եւ յարմարեցի խոշորագանիւքս, սակաւ յիշման արժանացուցէք: Եւ Քրիստոս Աստուած... յիշելոցս եւ յիշողացդ ողորմեսցի... ամէն»:

Յիշատակարանիս տեղեկութիւններէն կը տեսնուի որ Յովհաննէս գրիչ ձեռնարկած է գրել Կանոնագիրքս Գրիգոր անուն մէկու մը խնդրանօք, որ ժամանակի ականաւոր վարդապետներէն մին եղած է: Գրչութեան սկիզբը եղած է Սեաւ լերան Պաղլահու վանքը. իսկ աւարտած է — «յերկար ժամանակի» — Յովհաննու անապատի մէջ ի գլուխ լերինն Արմէնի 1098ին: Օրինակը

(=Ա.) ընձեռած է տէր Խաչիկ, անշուշտ մին նոյն Պաղլահայ վանքի միաբաններէն:

Ի՞նչ ճանապարհով հասաւ Ձեռագիրս Նոր-Ջուղայ. կը պակսի ամէն մանրամասնութիւն: Հաւանօրէն 1602ին, երբ Արարատեան նահանգէն բռնի Պարսկաստան գաղթեցուեցան Հայերը, անոնց հետ նաեւ Ձեռագիրս հասաւ Նոր-Ջուղայ:

Այս Ձեռագրէն — զոր կ'անուանեմ Բ. օրինակ — ծագած է նոյն Մատենադարանին Թ. 132 (Տէր-Աւետիքեան, Ցուցակ, Թ. 536), անփոփոխ օրինակուած՝ հաւանօրէն յընթացս ԺԷ. դարու՝ նոյն Ամենափրկիչ վանքին մէջ (Գ օրինակ): Կա՛մ Յովհաննէս գրչի օրինակը եւ կա՛մ անոր մէկ քոյրը ունեցած ըլլալու էր Թովմաս Հոռմկլայեցի աչքի առաջ, երբ կ'օրինակէր Մակարի Թուղթը Թղթոց գրքին մէջ, էջ 407—412 (H օրինակ):

Այս Ա. խումբին կը պատկանին նաեւ հետեւեալ օրինակները, որոնք տեղ տեղ ահուել կամ նուազ չափով ընդարձակուած են նոր կանոնամասերու յաւելմամբ.

A Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի Թ. 810, Թղ. 169ա—172ա, գրուած 1638ին, Խաչատուր դպրէն:

Դ. Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի Մատենադարանի Թ. 133, գրուած 1619ին, Կամենից, Յովհաննէս գրչէն:

Ե. Երեւանի Պետական Թանգարանի Թ. 695, գրուած 1635ին ի Կամենից, Նիկոլ դպրէն:

Զ. Նոյն Թանգարանի Թ. 696, գրուած 1651ին Ազարիա գրչէն (պակասաւոր):

Է. Էջմիածնի Պետական Ձեռագրատան Թ. 449, գրուած 1757ին, Հաչտարխան, Գալուստ Ջուղայեցիէն:

Ը. Նոյն Ձեռագրատան Թ. 2635, գրուած 1635ին ի Խոտանան:

Թ. Նոյն Ձեռագրատան Թ. 2655, ԺԷ. դար (պակասաւոր):

Ժ—ԺԱ. Երուսաղէմի կրկին կանոնագիրները, գրուած առաջինը 1636ին, Զատիկ գրչէն, եւ երկրորդը 1609ին (հմմտ. Տաչեան, Վարդապետութիւն առաքելոց, էջ 261):

Կրնայինք այս խումբին տակ յիշել եւ այլ ձեռագիրներ, պահուած այլ եւ այլ մատենադարաններու մէջ, բայց մեր նպատակին համար կը համարինք աւելորդ, քանի որ հայ կանոնագրքի ծանօթ ձեռագիրներու ամբողջական դասաւորութիւնը տալ չի ձգտիր ուսումնասիրութիւնս:

Այսպէս կը ստանանք Ա. խմբիս ձեռագիրներու համար պատկերս.

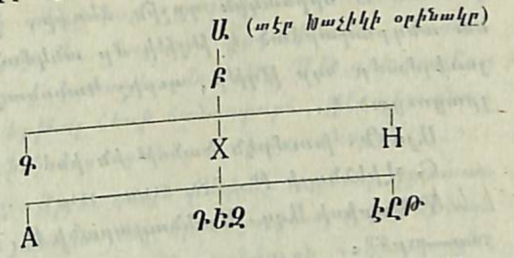

Որովհետեւ AH օրինակները շատ մերձաւոր են իրարու, կարելի է ենթադրաբար ընդունիլ թէ A շատ հեռու չէ նաեւ Բ էն, ուստի կը ներկայացնէ հնագոյն օրինակը էական կէտերու մէջ:

Կարգ մը ուրիշ ձեռագիրներ, զորոնք պիտի անուանենք Բ. խումբ, կը հեռանան այս Ա. խումբէն թէ կանոններու դասաւորութեամբ եւ թէ բնագրի փոփոխութեամբ: Մասնաւորապէս վերջին կէտս նկատի առնելով սախպուած ենք զանազանել այս խմբի մէջ ալ ստորաբաժանումներ, ուրիշ խօսքով Գ. եւ Դ. խումբեր:

Աւելորդ է այս տեղ խօսիլ մանրամասնօրէն Բ. խմբի վրայ, որ չի ներկայացներ Ա. խմբի վրայ որ եւ է առաւելութիւն: Ունիմ աչքի առջեւ այս խումբէն՝

B Վիեննայի Թ. 256, 54ա—57ա.
C Վիեննայի Թ. 581, 55բ—58ա (գրուած 1663ին, Պրուսա).
D Վիեննայի Թ. 579, 84ա—89ա (գրուած 1783ին, Եաշ):

Երկրորդ խումբէն ծագած է Գ. խումբը, որ մանր ընթերցուածներու մէջ միայն կը յայտնէ իւր ինքնակացութիւնը. Այս խումբին տակ կ'երթան՝

E Վիեննայի Թ. 100, 53բ—57բ.
F Վիեննայի Թ. 297, 40բ—43բ:

Չորրորդ խումբ պիտի անուանեմ այն Ձեռագիրները, որոնք Մակարի Թղթին նախերգանքը դուրս կը ձգեն: Այս կրճատումը տեղի ունեցած է հաւանօրէն առանց գիտակցութեան. այս ինքն նախադաղափար օրինակին մէջ Թղթի մը անկում տեղի ունեցած է, եւ օրինակողէն առանց նկատուելու կա՛մ նախորդ կանոնին իբրեւ մաս օրինակուած է (P) եւ կա՛մ երբ ինքնուրոյնութիւնը

---

[27] Կ'ակնարկուի Նիկիայի պաշարումը խաչակիրներէն եւ առումը (19 Յունիս 1097). հմմտ. F. Wilken, Geschichte der Kreuzzüge, I, Leipzig 1807, էջ 137—153:

[28] Խօսքը Անտիոքի պաշարման եւ առման մասին է. յիշատակագրիս նկարագրութիւնը ըստ ամենայնի համաձայն է ժամանակակիցներու եւ ականատեսներու վկայութեան: Խաչակիրներու բանակը Բէօմունդի առաջնորդութեամբ հասաւ Անտիոքի դռներու առաջ 1097, Հոկտեմբեր 28ին եւ պաշարեց: Ծշդիւ ինն ամիս տեւեց պաշարումը: 1098, Յունիս 3ին Պիւռոսի (ըստ հայկական աղբիւրներու՝ հայու մը) մատնութեամբ մտաւ Բէօմունդի բանակը քաղաք: Բայց դեռ չէր յաղթականներու սուրը, երբ երեւցաւ քաղաքի պարիսպներու առաջ Կորբուղայի մեծազօր բանակը՝ ուղարկուած Պարսից սուլթանէն պաշարուած Անտիոքացւոց օգնութեան: Խաչակիրները մնացին ներքաղաքին միջնաբերդը դեռ Թշնամիներու ձեռքն էր. Կորբուղայ պաշարած էր քաղաքը չուրջանակի: Ահռելի սարսափը: Յուսահատութեան այս 15 օրերուն ներշնչեց յանկարծ Ս. Գեղարդի յայտնութիւնը Ս. Պետրոս Եկեղեցւոյն մէջ, զոր չի յիշեր մեր յիշատակագիրը: Ասկէ ոգեւորուած, խաչակիրները, Թէպէտ սակաւաձեռն բանակով, բայց կրօնապէս ոգեւորուած եւ խիզախ յարձակմամբ դուրս ելան քաղաքի պարիսպներէն, խորտակեցին Թշնամւոյն ոյժը, փանեցին փկանդեցին, եւ տէր եղան անթիւ աւարի եւ աւերի: Հմմտ. Wilken, անդ, էջ 171—228:

© National Library of Armenia

նկատուած է, խորագրով մը միայն զատուած է նախորդէն, այս դէպքին նաեւ անոր մէկ հատուածը միացուած Մակարի Կանոններուն (G): Այս նախագաղափար օրինակը գտնուած է նաեւ B օրինակին դրչին ձեռքը, բայց նա անդրադարձած է Թղթի մը անկման եւ յաւելմամբ նոր Թղթի, ուրիշ Կանոնագրքէ լրացուցած է:

Այս Դ. խումբէն ծանօթ են ինձ՝

G Վիեննայի Թ. 58, 111ա—114բ:

P Պարիսի Ազգ. Մատենադարանի Թ. 172, 79ա—81բ [29]:

M օրինակ կ'անուանեմ A. Mai, Scriptorum veterum nova collectio, X, 2, էջ 270—272 հրատարակուած բնագիրը, ուր Անձարկեան տուած է այս խումբի օրինակէ մը Թուղթիս լատիներէն թարգմանութիւնը:

I օրինակը կը ներկայացնէ Մելիք-Թանգեանի հրատարակած բնագիրը, Հայոց Եկեղեցական Իրաւունքը, Ա. էջ 497—502: Թէեւ հրատարակիչը չէ նշանակած թէ ի՞նչ ձեռագիր ունեցած է աչքի առաջ, բայց կը զգացուի թէ Ա. եւ Գ. խումբի օրինակներէ վերակազմուած բնագիրը մը ուզած է տալ, բայց շատ անյաջող. նաեւ անխնամ տպագրութեամբ աղճատումներ կրած է հրատարակութիւնը:

Իւրաքանչիւր խումբի համեմատութիւնն իրարու հետ դիւրաւ կարելի պիտի ըլլայ տեսնել բնագրին ստորոտը տրուած ձեռագրական տարբերակներէն:

16. Հայ կանոնագրքի ընդարձակուած խմբագրութիւնը իւր գոյութիւնը ունի հաւանօրէն 1098էն: Յովհաննէս Օձնեցւոյ Հաւաքումը կը բովանդակէր ԻԴ. գլուխ: Այսքան գլուխներով ծանօթ կ'երեւայ կանոնագիրքս Անանիա Մոկացւոյ (943—967): Անանիա երբ կը գրէր իւր հերքմնագիրը Խոսրով Անձեւացւոյ տեսութիւններուն դէմ (Արարատ, 1897, էջ 277 յյ.) անծանօթ էր դեռ Մակարի Թղթին, ուր պիտի գտնէր անհերքելի ապացոյցներ եկեղեցական դասակարգութեան գոյութեան եւ եպիսկոպոսի եւ արքեպիսկոպոսի, յատկապէս հայրապետի զանազանութեան վերաբերեալ. պիտի յիշէր Տուրգեայ՝ Բասենոյ եւ Բագրեւանդի եպիսկոպոսին յանդգնութիւնը եւ պարսաւը: Մոկացի Կաթողիկոսը թէպէտ երես առ երես թղթատած է Հայոց Եկեղեցւոյ Կանոնագիրքը, բայց չէ հանդիպած հոն Մակարի Թղթին: Նաեւ Անանիա Հաղբատացի, երբ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի (1019—1054) հրամանաւ կը գրէր իւր Հակաճառութիւնը, ունէր աչքի առաջ Մակարի Թղթին ընդարձակ օրինակը եւ անկէ կը բերէր իւր կոչումները, ուստի անծանօթ էր իրեն Թղթին համառօտ խմբագրութիւնը Կանոնագրքին մէջ: Այս նկատումներով կրնանք ի յառաջագունէ ըսել թէ Կանոնագիրքը մինչեւ 1050 ծանօթ էր հրապարակին միայն Ա.—ԻԵ. գլուխներով:

Ընդարձակուած Կանոնագրքին կը պատահինք առաջին անգամ 1098ին, երբ հին Հաւաքումը դատած է ԻԶ.—ԾԳ. յաւելուածական մասեր: Մեզի յայտնի չէ թէ տէր Խաչիկի օրինակն, որ գաղափար-օրինակն է Յովհաննէս գրչի ընդօրինակութեան, ի՞նչ հնութեամբ էր եւ քանի՞ գլխով: Յովհաննէս գրչի երկդիմի խօսքերը կարծել կու տան թէ այս օրինակութիւնը նախորդին թերութիւնները լրացնել ձգտած ըլլայ: Կը գրէ յիշատակագիրը, թէ Արմենի լերան Յովհանայ անապատի երկու առաջնորդներն՝ Մեղխէ եւ անոր փոխանորդ Գրիգոր, «արք առաքինասէրք եւ բարեսէրք» «գիտացեալ զթերութիւն գործոյս (այս ինքն՝ Կանոնագրոց) եւ գիտակ եղեալ թէ որ կամակից լինին գործելեացն՝ հաւասար են գործողացն, հրամայեն լնուլ զպակասութիւն թերութեան գործոյս»: Այս տեղ խօսքը անշուշտ Պաւլահայ վանքին մէջ սկսուած ընդօրինակութեան մասին է, որ կը լրացուի Յովհանայ անապատին մէջ, ձեռնտուութեամբ նոյն վանքի առաջնորդներուն. բայց կարող է «լնուլ զպակասութիւն թերութեան գործոյս» ակնարկել նաեւ Կանոնագրքին պակաս մասերու նոր յաւելուածներով ճոխանալը:

Յամենայն դէպս Յովհ. Օձնեցւոյ կազմած Կանոնագրքին մէջ Ը. դարու առաջին քառորդին գոյութիւն չունէին նոյն մատենին այժմեան օրինակներու ԻԶ—ԾԳ—ԿԲ գլուխները, որոնց թուին մէջ են նաեւ Սիոն Կաթողիկոսի (767—775) Կանոններն (գլ. ԻԶ) եւ Մակարի այս Թուղթը (գլ. Խ): Որովհետեւ Ժ. դարու երկրորդ քառորդին Անանիա Մոկացի չէր տեսած Կանոնագրքին մէջ Խ. գլուխը եւ ԺԱ. դարու առաջին կէսին Անանիա Հաղբատացի կարդացած է Մակարի Թուղթը Կանոնագրքէն դուրս, կրնանք Կանոնագրքին ընդարձակուած խմբագրութեան կանխագոյն եզր նշանակել 1050, բայց աւելի ճիշդ 1098:

Տարակոյս չի մնար, թէ կանոնագրքին ԾԴ.—ԿԲ. գլուխները (ըստ Վիեննայի Թ. 810ի) աւելի ուշ ժամանակ կցուած են, ուստի 1098էն ետքը եւ 1600էն յառաջ:

17. Մեր հրատարակութեան հիմ առնուած է A ձեռագիրը: Ձեռագրական համեմատութեան ժամանակ զանց առնուած է նշանակել ընդօրինակողներու անկանոն ուղղագրութիւնը, գ. օր. հոգւոյ, հոգոյ, երկիւղ, երկեւղ, աւ, օ եւ այլն: Ուրիշ կէտերու մէջ հաւատարմութեամբ ներկայացուած են իւրաքանչիւր ձեռագրի ընթերցուածները:

ԵՐԱՆԵԼՒՈՅՆ ՄԱԿԱՐԱՅ ՍՐԲՈՅ ՔԱՂԱՔԻՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ, ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԹՈՒՂԹ Ի ՀԱՅՍ ՎԱՍՆ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ ԿԱՐԳԱՑ· ԶՈՐ ՉԷ ԱՐԺԱՆ ԸՆԴ ՍԱՀՄԱՆ ԵՒ ԸՆԴ ՀՐԱՄԱՆ ԱՆՑԱՆԵԼ: ԳԼՈՒԽՔ Թ:

1. Ահա վասն ահին եւ երկիւղին Աստուծոյ եւ ի փափաք սիրոյ բարեպաշտութեան ձերոյ, փութացայ զարթուցանել զբարեսէր եւ զպարզամիտ սիրտս ձեր ի խնդիր ուղիղ բարեպաշտութեան ճշմարիտ կանոնադրութեան կաթուղիկէ եկեղեցւոյ եւ կարեւոր կարգաց Աստուծոյ, զոր պարտ է բազում զգուշութեամբ ստանալ, եւ աներկեւան հաւատով պահել ամենայն երկիւղածաց Աստուծոյ: Յորս եւ դուք ոչ յապաղեալ հեղգացայք, այլ ... ծուլացարուք, այլ ջերցուցիչ ինչ դանդաղանօք ... Հոգւոյ՝ փութացեալք շնորհօք սուրբ ... մութեամբ եւ աստուածային սիրոյն բաղձանօք. որ ոչ միայն ի մերձաւորացն յօժարեցուցանէ ժտել խնդրել զհոգեւոր օգտութիւնն, այլ եւ ի տար աշխարհ փութացուցանէ հասանել մեծաւ փափաքանօք եւ ըղձալի տենչանօք՝ յաղագս աստուածահաճոյ խնդրոյ եւ հոգւոց փրկութեան, զմտաւ ածելով զասացեալսն, թէ Մի դանդաղեսցիս երթալ հեռի ճանապարհ, թէ պիտանացու ինչ ուսուցանել ոք խոստանայցէ:

2. Որ եւ զայն փափաք հոգեւոր վաստակոց յանձինս ձեր երեւեցուցեալ վասն մեծաչահ աստուածային զանձուցն հոգեւորացն, առաքեցէք գիր ի հեռաւորակ աշխարհէ ի կողմանցդ արեւելից ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ. որ ի ձեռն երկիւղածաց քահանայից մատուցաւ առաջի բազմութեան եպիսկոպոսացս, որք ի մի ժողովեալք յիւրաքանչիւր քաղաքաց. որոց առաջի անկեալ հոգեւոր մաղթանօք խնդրեցին զգրոյն պատասխանիս:

* Զոր թէպէտ եւ ոչ կամէաք, ծանրացեալ տկարութեամբ հրամանատուութեանս, մեծամեծ կրօնիւք եկեղեցւոյ. սակայն հոգեւոր ժրութիւն եւ փոյթ աստուածասէր քահանայիցս հարկաւորեաց զմեզ գրել եւ տալ ձերում կամայօժար բարեպաշտութեանդ զգլուխ կարեւոր կարգաց եկեղեցւոյ՝ զհաստատութեան հաւատոյ, ոչ մի ինչ երկբայութեամբ. եւ զամենայն կանոնադրութիւնս սրբոյ ժողովոյն՝ որ վասն հերձուածողացն եղեւ, զորս կարեւոր է ընդունել ամենայն բարեպաշտաց, որ եղեւ վասն դրութեան կարգաց եկեղեցւոյ:

3. Այլ եւ տեսեալ զբազմազգուշալի կար–

ԽՈՐԱԳԻՐԸ՝ Երանելոյն Մակարայ սրբոյ... հայրապետի A հայրապետին B — I. թուղթ AEF. — եկեղեցւոյ A. — կարգաց չունին EF. — չէ արժան է B. — ընդ սահմանել եւ D. — անցանել չունին EF. կանոնք երանելոյն Մակարայ Երուսաղէմի հայրապետին. գլուխք Ժ G. չունի P: Գլուխք Ժ I. գլուխ Թ AB:

1. 1 ահի AEFH եւ չունին EF ահա վասնաւոր փափաքի եղաք զայս փ. I — 2 եւ փափագ BCDI եւ փափաքի EF — 3 բարէսէր BCD — 5 ճշմարիտ կանոնադրութեան չունին BCD կարեւոր որ I — 7 աստուծոյ չունին EF — 8 զգուշութեամբ չունին BCD զստանալ BC — 9 զամենայն CD — 10 ապաղեալ B դուք ընդյապաղեալ F — 11 հեղգացուցիչ CD զհեղգացուցիչ I հ. չդանդաղանօք B հ. ինչ չը գ. D ծուլացայք F — 12 փութացեալ EFHI — 13 սիրոյ F —

* § 2, 11—24 փոխադրէ § 4, 9:

14 միայն չունի I յօժարացուցանէ C — 15 ժտել չունին EF օգտութիւն BI օգնութիւն D — 17 փափագանօք H փափագօք F — 18 տենչանօք AB տենչօք EF — 19 հոգւոյ EF — 20 ածեալ EFI դանդաղեսցես I — 21 պիտացուն D — 22 ուսանել խ. EF խոստովանայցէ B — ինձ յայտնի չէ ինչ աղբիւրէ առնուած է այս կոչումը:

2. 1 որ եւ զայն D փափագք B փափագ C վաստակոց EF — 2 երեւեցուցէ զվասն I — 3 զանձուցն D հոգեւորաց EF — 4 յաշխարհէ AD աշխարհ EFI ի կողմանց EFI — 5 յարեւելից BD ի չունին BCD — 6 ի ձեռս C — 8 եպիսկոպոսաց BI ի մի] մի մի A—I իւրաքանչիւր D — 9 հոգեւոր չունին EF — 10 մաղթանօք A զգրոյնս A զգրոյս D — 11 կամէաք D — 12 անկարգութեամբ B հրամանատուութեանս A հրամանատարութեանս EFI — 15 հարկաւորաց B — 16 բարէպաշտութեան անդ B — 17 կարէոր B կամաւոր EF հաստատութեան B զհաստատութիւն EF — 18 հաւատոց EFI երկայաբայութեամբ B — 19 եւ չունի E կանոնադրութիւն EF սրբոց ժողովոցն EFI սուրբ D — 22 բարեպաշտից D զոր եղեւ I:

3. 1 յայլ D բազմազուշալի B կարգաւորու–

---

[29] Մատչելի ինձ լուսանկարով, զոր բարեհաճեցաւ դնել տրամադրութեանս տակ Հ. Յովհաննէս Վ. Մըքըրեան Ց. Կ., որ ներկայիս ի Վիեննա կը պարապի Հայ կանոնագրքի ուսումնասիրութեամբ:

© National Library of Armenia

գաւորութիւն կենարար մկրտութեան սրբոյ քաղաքիս, հիացեալ զարմացան, թէ կողմանք արեւելից թերի են զգուշութեամբ յայսպիսիս բազում ինչ իրօք: Զի ի տեղիս տեղիս աւազան կարգաւոր ոչ ունին, եւ յորպէտ ամանի մկրտեն. եւ է որ սարկաւագունք մկրտութիւն առնեն: Եւ եպիսկոպոսս եւ քահանայք առանձնակ ձէթ օծման [ոչ] օրհնեն. եւ զձէթ կնքոյ, որ յառաքելոցն եւ այսր պահի, յաւելուածով ոչ ունին. եւ զբոլոր զգայարանս մանկան ոչ օծանեն: Եւ է զի զծողովոյն կարգեալսն ոչ ասեն ուրեք ուրեք քահանայք ի ժամ մկրտութեանն: Եւ ձեռնադրութեամբ ժառանգաւորքն միապատիւ հաւասարին, եւ ոչ ընդ աւելեօքն հնազանդին: Եւ բազում եւ այլ չփոթութիւնք հպարտութեամբ եւ ծուլութեամբ, զոր ի կարգս եկեղեցւոյ մուծեալ են մարմնասէրք· զոր ծանուցին մեզ եկեալքս:

4. Ընդ որ հիացեալ մեծապէս զարմացաք. եւ վասն երկիւղին Աստուծոյ ոչ հեղգացաք գրել փութանակի, եւ Մակարիոս արքեպիսկոպոս Երուսաղէմի եւ ամենայն բազմութիւն եպիսկոպոսացս որ ընդ իս են, [եւ] առաքել ի կողմանսդ արեւելից առ քրիստոսասէր եւ երկիւղած եպիսկոպոսապետդ Վրթանէս, եւ առ համօրէն եպիսկոպոսս եւ քահանայս Հայոց:

* [Եւ կարեւոր է] բազում զգուշութեամբ եւ երկիւղիւ կատարել զկարգաւորութիւնն մեծի խորհրդոյն Աստուծոյ, որ կատարի ի կաթուղիկէ եկեղեցւոջ. որով պարգեւի ի շնորհաց հոգւոյն մեղաց թողութիւն եւ ողւոյ փրկութիւն մկրտելոցն ի սուրբ աւազանին: Եւ Հոգին սուրբ ոչ արհամարհէ զցանկացողս բարեպաշտութեան, այլ խոնարհեալ իջանէ եւ սրբէ ուղիղ դաւանութեամբն ի ձեռն սրբոյ Ջրոյ աւազանին:

5. Եւ յայսմ ամենայնի չէ պարտ ծուլանալ եւ դանդաղել եպիսկոպոսացն եւ երիցանցն ի մկրտել զայնոսիկ, որք կամին մերձենալ ի բարեպաշտութիւն աստուածպաշտութեան: Զի այն է փոյթ քահանայից եւ գործ կարեւոր առաջնորդաց եկեղեցւոյ՝ զկամօղսն բարեպաշտութեան խրատել եւ ուսուցանել բանիւ եւ վարդապետութեամբ, մերձել ի սատանայէ եւ ընծայեցուցանել Աստուծոյ սրբոյ աւազանին լուսաւորութեամբ. եւ մի ումեք լինել պատճառք կորստեան անհնազանդութեամբ եւ թերակատար ինչ կարգօք մկրտութեան, վասն դանդաղութեան իւրոյ առ ոչ ածել զամենայն կարգաւորութիւն ի վերայ մատուցելոցն ի մկրտութիւն սուրբ աւազանին. զոր բազում զգուշութեամբ եւ ցնծալից դողութեամբ առանց դանդաղելոյ կատարէ ընդհանրական եկեղեցի Աստուծոյ: Եւ արդ եկեալ ի խնդիր սուրբ ըստ նախասացեալ գլխոցն արասցուք սկիզբն, ի գրոց հաստուցեալ զոր պահանջէքն:

6. Ա. Թէ արժա՞ն իցէ սարկաւագաց մկրտութիւն առնել, եւ կատարեա՞լ իցէ խորհուրդն:

Գիտութիւն լիցի քրիստոսասէր եղբայրութեան ձերոյ, զի եպիսկոպոսաց եւ քահանայից միայն է իշխանութիւնս այս. եւ սարկաւագի զայս առնել չէ արժան, քանզի սպասաւորք են, եւ խափանեալ է այս առ ի

* § 4, 9—10 ա՛յս տեղ փոխադրէ § 2, 11—14: թիւնն CD զկարգաւորութիւն B չունի H — 2 կենդանարար EFI մկրտութեանն CH — 4 թերին BDI թերին B — 5 յայսպիսիս BH — 6 աւազանս կարգաւորս EFI եւ որ CD եւ որպէս A յորպէս I եւ յորպէտս է յամանի EF եւ յորպէտ — փութանակի չունի B կը շարունակէ նոր էջով՝ այլ վասն երդման — չէ պարտ երդնուլ, այժմ ջնջագրով յիշուած իբրեւ ջնջելի. այս մասը Ադանասի կանոնները Զ Ը հատուածն է, տես վարը 4, 3, ծանօթութիւն: — 7 սարկաւագունքն EF — 9 առանձնական E 10 առաքելոցն D — 11 որ յաւելուածով EF — 12 զգայարան I մանկանն EF — 13 կարգեալս EF ոչ սա են EF ուրեք մին զանց կ'ընեն EF — 14 քահանայքն CDEFH մկրտութեան I — 15 ժառանգաւորք EF — 16 հաւասարին EFI — 17 այլք EF — 18—4, 1 զոր — մեծապէս չունի D — 19 մարմնասէրքն EF:

4. 3 եւ] եւս EF եւ CD. հոս կը սկսի B 6 եւ չունին A—I, դրինք ըստ իմաստին. յարեւելից D — 8 տէր վ. H Վրդանէս I եպիսկոպոս C — 10 եւ (կարեւոր է) չունի A—P դրինք ըստ իմաստին — 11 զկարգաւորութիւն B—H կարգադրութիւն I — 12 ի չունի D — 13 ի չունի D — 14 հոգւոց EF — 16 բարեպաշտութեանն H — 17 դաւանութեամբ BCF — 18 Ջրոյ սրբոյ BCDEF եւ աւազանին ABC:

5. 1 ամենայնէ EF ծուլալ A ծուլանել D — 3 ի մկրտելոյ BCD ի մկրտելոց I զայնս BCDEFI որ A մերձանալ A — 5 աստուածպաշտութեանն BCD զի այս է BCDEF — 7 զկամօղս BCD բարեպաշտութեանն EF — 8 եւ չունի H — 10 լուսաւորութեամբն EF — 11 պատճառ EF անհնազանդութեամբ] եւ հնազանդութեամբ B եւ հ—ութեան D — 12 կարգօք] աւրինաւք BCD մկրտութեան կարգօք I — 13 մկրտութեամբ EF դանդաղութեամբ D — 15 մատուցելոյն EFI ի մկրտութեամբ աւազանին BCD — 18 ընթանրական A — 19—21 եւ արդ — պահանջէքն չունի H — 20 գլխոյն BCD — 21 պահանջէք A պահանջիքն BCD:

6. 1 Հոս կը սկսին GP. խորագիր չունի P, կը շարունակէ իբրեւ մասն Աթանասի ԶԸ կանոնին «(թ)է արժա՞ն իցէ սարկաւագաց...» այսպէս ունի նաեւ G, բայց խորագիրով եւ իբր մաս Կանոնիս ներս առնելով նաեւ ԶԸ կանոնը: GP խումբին գաղափար օրինակին մէջ այս տեղ թուղթ մ'ինկած ըլլալու է: — եթէ EF — 4 գիտութեան D — 5 եղբայրութեանդ EF եղբայրութեամբ D — 7 սարկաւագաց H առնել այս GP քանզի] զի P — 9—10 եւ աւելի — ի նոցանէ

նոցանէ: Եւ աւելի է խնդրելն, թէ կատարեա՞լ է առ ի նոցանէ մկրտեալն. բայց պարտ է նախ քննել, թէ սովորութի՞ւն իցէ գաւառին այնմիկ սարկաւագացն մկրտել. եւ եթէ գտցի ոք արարեալ, ընդ անմեղութեամբ է վասն անգիտութեան կարգաց եկեղեցւոյ. զի սովորութեան գաւառին գհետ չոգաւ: Իսկ եթէ գիտէր զկարգս եկեղեցւոյ եւ անց զնոքօք, եղիցին ի վերայ նորա պատիժք ըստ կարգի յանցանացն:

7. Բ. Եթէ աւազան սրբեալ ոչ ունին, եւ յորպէտ ամանի մկրտեն:

Զի եթէ ոչ էր մերձ եկեղեցի չինեալ ի փառս Աստուծոյ եւ ի մուտս ժողովրդոց, առանց մեղադրելոյ արդեօք էր. եւ եթէ եկեղեցիս ունիմք, պարտ է եւ մկրտատունս զայառնել եւ աւազան, յորում մկրտէ որ զայցեն յուղիղ հաւատս բարեպաշտութեան: Ապա եթէ դիպեսցի ոք հիւանդ, ուր ոչ իցէ եկեղեցի եւ կարգաւոր աւազան. չէ արժան արգելուլ, որ կամիցին մկրտել, այլ կատարել զմկրտութիւնն առանց կարգաւոր աւազանի՝ վասն ի հարկէ պիտոյիցն. զի մի խափանեսցի պարտական փրկութեան՝ խափանելով զմկրտութիւնն: Զի Հոգին սուրբ ըստ ամանին ոչ մաղթողին տայ զշնորհն, եւ ըստ ամանին ոչ փախչի արգելեալ. եւ յամենայն ժամ փափաքեալքն բաւականանան շնորհին Հոգւոյն: Եւ ոչ ի գլխաւոր տօնսն միայն է կատարելութիւնն. զի առաքեալքն ոչ ըստ ընտրութեան տօնիցն մկրտէին, այլ ըստ բաւականի եկելոցն լուսաւորէին ի ջուրցն վերատին ծնանելով: Եւ երեքկին ընկղմամբն թաղեալ

ի ջուր սուրբ աւազանին, զերեքօրեայ թաղումն Տեառն նշանակեմք յանձինս մկրտելոցն: Զոր եւ աստուածային առաքեալն յայտնապէս ցուցանէ ասելով, թէ Թաղեցաք ընդ նմա մկրտութեամբն, նմանողք եղիցուք նմանութեան մահու նորա, զի նորոգութեամբ յարութեանն հաղորդ լինիցիմք նմա ի կեանսն յաւիտենից: Եւ այսպէս ունմա ի կեանսն յաւիտենից: Եւ այսպէս ուզիղ դաւանութեամբ ձեռս ի վերայ դնելով՝ պարգեւեալ լինի Հոգին սուրբ ի փրկութիւն մեզ, լուսաւորել զկոչեցեալսն յորդեգրութիւն: Եւ հաւատովք օծանիմք յիւղ սրբութեան: Եւ այսպէս ըստ իւրաքանչիւր եդեալ մասանց կարգք սրբոյ եկեղեցւոյ յօրինին, ոչ ելանելով ըստ եդեալ սահման, եւ գլխաւորեալք ըստ երկնաւորացն դասուց. որպէս ուսաք ի հարցն հոգեւորացն՝ յաշակերտաց առաքելոցն սրբոց:

8. Գ. Եւ զիա՞րդ կարգք եկեղեցւոյ սրբոյ յօրինին:

Վերատեսուչք ըստ կարգեալ կայենիցն կալցին իշխանութիւն, ուղղել ի բարին, որոց կոչեցան ի վերակացութիւն. եւ առեալ ի նոցանէ՝ մի' փքասցին ամբարհաւաճութեամբ զանձինս առ իմաստունս ունելով, եւ անկցին յիմարութեամբ, եւ անկցին ի չարութիւն: Զի թէպէտ միապէս տուեալ [են] շնորհք ի հաւատացեալքն, այլ ոչ միապատիւ ամենեքեան: Եւ թէպէտ եւ փոքրկացոյց զինքն անրաւն, այլ զփառս աստուածութեանն ոչ ընդ նմին կորոյս. եւ առաքելոցն ամենեցուն յետ յարութեանն երեւեալ կենա-

չունին GP — 9 կ. է այս առ... EF — 10 մկրտելն G մկրտեալ P — 12 այսմիկ D — 13 եւ թէ ոք գտցի EF թէ G ընդ անմեղադրութեամբ EFI անմեղութեամբ P տգիտութեան BCDEFGP — 15 սովորութին P — 16 գիտէ GP — 17 նոքօք EF եղիցի BGP եկեղեցին D նորա չունի P պատիժք EF — 18 յանցանաց:

7. 1 աւազանն սրբել D եւ] է BCDGP — 2 յորպէս A որպէտ G մկրտին GP — 3 զի թէ BCDEFGP յեկեղեցի AGP — 4 ի մուտ G ժողովրդեան GP — 5 արդեւք H էր] են C — 6 եկեղեցի BCD մկրտատունս] մկրտութիւնս EFI ունին 8 ուղիղ D — 9 եթէ չունի D թէ EI հիւանդ միայն AH — 11 որք H մկրտել CEF կատարեալ CDIP — 12 զմկրտութեանն BCDGP զմկրտութիւն I — 13 պիտոյիցն է BDGP վասն զի հարկ է պիտոյիցն CEFH մի չունին IP — 14 փրկութեանն BEFGHP — 15 խափանելով զմկրտութիւնն չունի F զմկրտութիւն GHP — 16 մախթողին A ըստ մաղթողին] զմաղթողին D զշնորհ P ամանի G — 18 փափաքեալքն D փափագեալքն CP բաւական են I շնորհի BCDEF շնորհիւ H հոգւոյն շնորհի GP — 19 է միայն GP — 20 կատարելութիւն EFP առաքեալ P ընդրութեան P — 21 տօնից BEF տօնին GP ըստ բաւական եկեղեցւոյն BCDGP — 22 լուսաւորեցին GP — ի ջուրց BCDEFGP — 23 ծնանելովն GP

ի ջուրն ABCDEFGP — ընկղմամբ GP — 4 ի ջուրն ABCDEFGP — 25 նշանակեմք չունի D — 27 ասելովն BCEFGP թաղեալք EFGPI — 28 նմին BCDEFP ի մկրտութիւն GP — 29 եղերուք EF նմանութեան չունի GP մահուն EF — 30 յարութեան GP ի կեանս IP — 31 հմմտ. Հռոմ. Զ. 4—6: — այսպէս] այսինքն GP — 32 ուղ(իղ) P ձեռն EF ի վերայ նորա դ. D — 34 լուսաւորելով BCDEFGP կոչեցեալս CD — 35 հաւատով DP յեւղ C օծանեմք I — 36 այսպէս] այսինքն GP — 37 եդեալ չունի BGP կարգ DEFGP կարգ A ուրինին BCGP — 38 ընդ DEF եդեալ G սահմանի G — 39 դասուցն EF — 40 ուսաք ի հրեշտակացն դասուց ի հարցն GP հոգեւորաց BCDEF յառաքելոցն AP:

8. 1 կարգ AGP — 2 օրինին GP — 3 կայանիցն BCGP կանայիցն D — 4 ընկալցին H կալ յիշխանութիւն BCDP կալ իշխանութիւն G յուղղել D որոյ BCDEFGIP — 5 ի չունի GP վերակեցութիւն D — 6 փքասցին ամբարհաւաճութեամբ թիւն D — F փակագծի մէջ առնուածը դուրս թողուած. փքասցին] ումեք ասացի G — 8 եւ անկցին զանձինս F — (ի չ.) չունի GP — (յիմ.) չունին EF եւ անկցին P են 9 զի թէ P տուեալ] է առեալ G է տուեալ P — 10 ի հաւատացեալս P միապատիւք I — չունին A—P դրինք ըստ իմաստին — 10 ի հատեալս G ի հոտոտացեալս — 11 թէպէտ փ. CEFGP բոլոր ձեռագիրները կը գրեն փոքր կացոյց — 12 աստուածութեան GP — 14 ա-

© National Library of Armenia

բարին, այլ զոմանս գեր ի վերոյ կարգէ: Եւ նոյն սկզբնաւորեալ ի մեզ հաստատեցաւ. զոր եւ Պաւղոս ոչ հրամայէ զմիմեամբք ելանել աստիճանս. Իւրաքանչիւր ոք յոր կոչումն կոչեցաւ, ի նմին կացցէ *:

9. Դ. Եւ ո՞րպէս հրամայիցի բաւականանալ իւրաքանչիւր յեդեալն կարգի:

*Արդ միաբանութեամբ ժառանգաւորացս եւ եպիսկոպոսացս եւ քահանայիցս եւ սարկաւագացս, ես Մակարիոս արքեպիսկոպոս սուրբ քաղաքիս Երուսաղէմի աւանդեմ զկանոնադրութիւնս զայս ձեզ, ուսեալ յառաքելոցն պատմութեանց. եւ աւանդութեամբ հարցն առ մեզ հաստատեալ հիմնանայ:

Զի զսուրբ մկրտութեանն ձեռնադրութիւնն, որպէս յառաջագոյն ասացաք, եպիսկոպոսաց եւ քահանայից միայն է կատարել: Եւ զիւղ սրբութեան եպիսկոպոսացն օրհնեսցէ. եւ վասն հեռաւորութեան եւ կարեւոր պիտոյից, հրամանաւ արքեպիսկոպոսին երկու եւ երեք միաբանեալ եպիսկոպոսք. եւ սարկաւագունք՝ սպասաւորք սրբութեանն: Եւ զիւղն օծման մեռելոցն եւ հիւանդացն եւ մկրտելոցն առանձնակ օրհնեսցեն քահանայքն եւ եպիսկոպոսքն: Զայս սահմանեցին սուրբ հարքն մեր. եւ մի՛ ոք իշխեսցէ փոխել զուղիղ եդեալ սահման, զի մի զնոցին կապանս նզովիցն ընկալեալ՝ որոշեսցի յԱստուծոյ:

10. Ե. Եւ ո՛րպէս մերձեսցուք առ սեղանն սուրբ եւ կենդանարարն խորհուրդ:

* § 8, 19 այս տեղ բեր § 14, 5—23:
* § 9, 3—10 փոխադրէ § 14, 4:

մենեցունց BCDGP յարութեան EFGP կենարարն մեր D — 15 եւ նոյն չունի P — 17 Պողոս A զմիմեամբ GP — 18 որ D կոչումն չունին GP: Հմմտ. Ա. Կորն. է. 29:

9. 1 հրամայիցի H հրամայեցի միւսները — 2 յիւրաքանչիւր EF իւրաքանչիւր յիւր D չունին բառս GP եդեալն BD յեդեալ P — 3 ժառանգաւորացն D — 4 եպիսկոպոսաց AHGP սարկաւագաց AHG քահանայիցն GP — 6 այս GP — 7 առաքելոց D առաքելոյ GP պատմութեանցն P — 9 հարցն D հաստատել BHI հիմնանայ D սուրբ P — 10 մկրտութեան ձեռնադրութիւն GIP — 13 կատարեալ ա ջնջագրով, կատարեալ G զեւղ BC սրբութեանն BCDEFH — 15 արք —] որք — G — 17 սպասաւոր BCDGP — 18 սրբութեան G զիւղն A, միւսները զիւղ, զեւղ BC մեռելոյն BCDGIP — 19 հիւանդաց GP եւ չունին EFI առանձնական D առանձնակի EFGP առանձնակ I — 20 քահանայք եւ եպիսկոպոսք EFGIP — 21 զայն BCDGP սուրբ հարքն սահմանեցին GP — 22 սահմանն GP — 23 կապանքն P նզովից EFGP նզովեցին BD ընկալեալք GP որոշեսցին GP Աստուծոյ CI:

10. 1 եւ որպէս եւ կայցուք BCDGP առ] ի EFI — 2 եւ ի BCDEFGP կենդանարարն] կենդանարար EF կենդանի BCDGP խորհուրդն EF —

Առ այդ անմահութեան վիճակ մի՛ ոք երկմտութեամբ եւ մի՛ թերահաւատութեամբ եւ մի՛ գործովք անարժանութեամբ մերձ լինել յանդգնեսցի, զի մի՛ զկամս Աստուծոյ բարկութեանն յամենայն երկիր չարժեսցէ, եւ ինքն լուիցէ զասացեալսն. Դու ընդէ՞ր ընաւ պատմես զարդարութիւն իմ, զի դու ատեցեր զխրատ իմ: Այլ ուղիղ գնացիւք եւ ճշմարիտ հաւատով մատուցեալ լուսաւորեսցի, եւ այլոց ինքեամբ գործեսցէ փրկութիւն:

11. Զ. Եւ զիա՞րդ է արժան զխորհուրդն կատարել:

Զփրկականն խորհուրդ-մարմնոյ եւ արեանն Տեառն պարտ է երկիւղիւ եւ զգուշութեամբ կատարել. եւ ուղիղ դաւանել խոստովանութեամբ, ուրոյն ի հերձուածողացն փորձիչ խորհրդոց. զի մի Արիանոսացն մերձ լինելով, ըստ առաքելոյն՝ անուն Աստուծոյ եւ ճշմարտութիւնն հայհոյեսցի:

12. Է. Եւ որպիսի՞ օրինակաւ նուէրք սրբութեանն յօրինեսցի:

[Պարտ է] հանել ի սեղանն զհացն սուրբ՝ ջերմ ըստ առաքելոցն աւանդութեան. եւ զբաժակն՝ անապակ, առանց իրիք խառնման. զի ոչ ապականացու իւիք փրկիմք,

3 առ չունի D անմահութեանդ բաժակ BCDGP — 4 մի ոք GP թերեհաւատութեամբ EF թերահաւատութեամբ C — 5 անարժանութեան EFIP — 6 լինիլ D մի՛ չունին EF — 7 ի բարկութիւն EFGP ի բարկութեան D զբարկութիւն I երկրի GIP — 8 զասացեալն GP ընդ (էր) P — 9 ընաւ չունի C զարդարութիւնս AH — 10 դու չունի A զի ատեցեր զխրատ իմ չունի F. հմմտ. Սղմ. խԹ. 16—17 — 11 լուսաւորեսցի D այլոցն EFGIP:

11. 1 եւ թէ GP արժան] արդար E արդէն F — 2 կատարել եւ ուղիղ դաւանել խոստովանութեամբ GP — 3 զփրկական EFP փրկական G արեան BP — 7 փորձիչն I խորհրդոյն D խորհրդոյ GP արիոսացն EF արիանոսաց I — 8 ընդ F անունն EFG անուան I ճշմարտութիւն EFGP հայհոյեսցեն G. հմմտ. Հռովմ. Բ. 24:

12. 1 նուէր H սրբութեան BCD ս. օրհնոյ G օրհնեսցի DGP, այսպէս եզակի բոլոր օրինակներու մէջ: — 3 պարտ է չունին ձեռագիրները, բայց տե՛ս Վարդան Այգեկցւոյ յառաջ բերած վկայութիւնը, վերը § 11: Այս ամբողջ հատուածը (3—8) երեք տարբեր խմբագրութեամբ կը ներկայանայ ձեռագիրներու մէջ. բնագրի մէջ առինք AEFHI օրինակներու համեմատութեամբ վերակազմուած ընթերցուածը. այս օրինակներու տարբերութիւններն են. 3. հանեալ AHI հանեալն EF հացն A հայ I սուրբ հայ EF — 8 ջերմն EF աւանդութեանն A — 5 զբաժակն չունին AEFI անապական EFH — 6 փրկիմք չունի H եւ արեամբ չունին EFI: Բ խումբի ձեռագիրները BCD կը կարդան. Հանեալն ի սեղանն զհացն ջերմ ըստ առաքելոյն աւանդութեանց. քանզի (ք. չունի CD) ոչ անապակ առանց իրիք (իրի D) խառնուածոյ եւ ոչ ապականացու իւիք (իմք D) փրկիմք, այլ անապական արեամբ եւ մարմնով եւ (եւ չունի C) սուրբ (ս. եւ C) անարատ զառինն: — Գ խումբի ձեռագիրներն՝ GP (հմմտ. եւ Այգեկցւոյ կոչմունքը)

այլ անապական մարմնով եւ արեամբ ամբիծ եւ անարատ զառինն: Եւ զայս մինչեւ ի սեղանն սարկաւագունքն յօրինեսցեն. եւ զկատարեալն ի վերայ քահանայքն կատարեսցեն:

13. Ը. Եւ զիա՞րդ եկեսցէ ի ձեռ սեղանն խորհրդոյն եւ այլ եւս կարգքն:

Սեղանն քաւութեան ընդ վարագուրաւն, յորում Հոգին սուրբ իջանէ. եւ աւազանն յետոյ առ նմին տամբ, եւ պատուով հաստատեալ յաջմէ: Եւ ժառանգաւորքն իւրաքանչիւր աստիճանաւ պաշտեսցեն, եւ ժողովրդականքն արտաքոյ վարագուրին, եւ երախայքն առ դրունս ունկնդրութեամբ. զի մի՛ ընդ միմեանս ելանելով եղծցին կարգքն. այլ իւրաքանչիւր կայանիւ անարատ մնասցէ:

14. Թ. Զայս աւանդեմ ձեզ պատուիրան հաւատոյ եւ կարգաց եկեղեցւոյ՝ ըստ խնդրոյ աղաչանաց ձերոց. եւ նզովեմք ի վերայ այսոցիկ զայլաձեւսն խորհեալսն *:

* Զի ի միմեանց ընկալեալ ձեռնադրութեամբ զշնորհս, ոչ բերեմք պակասութիւն: Եւ միապատիւ ոչ իրաւունս վարկանիմք զկարգեալսն ուղղապէս եկեղեցւոյ. եւ զփառամոլ անձինս կշտամբեմք, որք խորհին հակառակ: Որպէս պատմեալ եղեւ մեզ զՏուրդեայ Բասենոյ եւ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսէ, որ սակաւուք ընդ Արիանոս միաւորեալ է եւ դարձեալ խղճեալ. եւ արդ եւ այլ ե՛ւս յանդգնագոյնս խորհի. եպիսկոպոս միայն աթոռոյ, եւ ընդ արքեպիսկոպոսին ինքեամբ անձին տայ պատիւ. զոր չէ արժան ընդունել, զի եւ ոչ հարքն աւանդեցին այսպիսի ինչ հակառակութիւնս յեկեղեցի մուծանել. եւ անվայելուչ է համարել հաւասար, մինչեւ կոչմամբ ի պատիւ աթոռոյն ժամանեսցէ: Եւ արդ պարտ է զայնպիսին քաղցրութեամբ ի հնազանդութիւն կոչել. եւ եթէ ի նոյնն մնասցէ, խորշել իբրեւ յօտարէ:

Ողջոյն տամ ձեզ ամենայն եկեղեցիս: Ողջ լերուք ի Տէր հաստատուն եւ ուղիղ հաւատով: Ամէն:

* § 14, 4 այս տեղ բեր § 9, 3—10. իսկ § 14, 5—23 փոխադրէ § 8, 20:

ունին. Հանել (հանեալ P) ի սեղանն զհաց (զհացն P) ջերմ եւ զբաժակ (զբ—ն P) անապական եւ անդուանդութեան [illegible] — 9 [illegible] EFHP [illegible]

13. 1 ի ձեռ] ինեւ G — 2 եւ ի. ABCDGP [illegible] EFI կարգն DEF — 3 [illegible] — 4 եւ չունին BCDEFGPI [illegible] GP — 5 [illegible] չունի D [illegible] BCDGP [illegible] EF [illegible] B — 6 [illegible] EF — 9 [illegible] I — 8 [illegible] EFGP — 11 [illegible] EFI — 10 [illegible] GI [illegible] EFGP EF [illegible] P [illegible] GP [illegible] D

14. 2 [illegible] EF [illegible] GP [illegible] D [illegible] EFP [illegible] C [illegible] BCDGP G — 4 [illegible] EFP [illegible] BCDGP [illegible] BCDEFGI [illegible] GP — 7 [illegible] P — 9 [illegible] BCDEF [illegible] G [illegible] D [illegible] EF — 8 [illegible] D [illegible] BD [illegible] G [illegible] EF [illegible] D [illegible] P — 10 [illegible] BD [illegible] CDEF EF [illegible] P [illegible] CD [illegible] BCD [illegible] EFGP — 11 [illegible] P [illegible] EFGP [illegible] G — 12 [illegible] EF [illegible] AH [illegible] P [illegible] I [illegible] G [illegible] D [illegible] G [illegible]

միաւորեալ] միաբանեալ EFGP է չունի P — 13 եւ արդ չունին EF եւ չունին GP եւ արդ այլ եւս BCD յանդգնագունս P — 14 եպիսկոպոսն D աթոռով EF — 17 եւ չունի G զի ոչ եւ BCDP հայրքն P այնպիսի G — 18 յեկեղեցիս BCGP — 19 անվայելուչ D համարիլ I հրամայել ը ջնջուած P — 20 աթոռոյն D համարել I հրամայել ը ջնջուած P — 22 եւ չունին BCD ի նոյն H BDP ժամայնեսցէ P — ի նոյնս BCDEFGIP եւ արդ եւ P զայպիսին P — 24 եկեղեցիք EF յեկեղեցիս I ողջոյն լերուք G — 25 ի տէրն GP եւ ուղիղ չունի G — 26 ամէն չունին BCDGP:

ՀՆՉԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Եչ-ի տեսութեան մի քանի կիրարկումներ:

(Շարունակութիւն)

7. Ծառերի անունները. ժողովուրդն ասում է ուռի, տանձի եւ այլն. գրական լեզուն՝ ուռենի, տանձենի եւ այլն: Ժողովրդական երգն ասում է.

Ո՛ւռի ես՝ կռա՛նալ մի.

այսինքն՝ «ուռենի ես (դու), մի՛ կռանայ, մի՛ թեքուիր»: Ժողովուրդն ունի եւ մի ուրիշ ձեւ այս կարգի բառերի համար. սզնի՛, փոշնի՛, եւ այլն: Մենք ունինք ուրեմն երեք ձեւ. ուռի, ուռենի, սզնի (պտուղի անունն է սիզը, այսինքն հին *սիզն, որ չկայ Առձեռն բառարանի մէջ: Պէտք չէ շփոթել սէզ բառի հետ, որ մի խոտ է. մինչդեռ «սզնին» մի ծառ է, կաս կարմիր պտուղներով): Ե-ին իր նախաւոր արժէքը տալով՝ մենք կը ստանանք. ուռի-ան-ի տանձի-ան-ի եւ այլն: Իսկ սզնի ձեւի մէջ նկատելով որ մի բաղաձայն խումբ կայ — զն — ուր մեր տեսութեամբ չքացած է մի հին ձայնաւոր, կարծում եմ մի ե կամ ա, մենք այդ բառը կարող ենք վերականգնել իբր *սիզ-ի-ան-ի, կամ *սիզ-ան-ի (Ե-ի անկման համար համեմ. ա՛սեղ — ա՛սղի): Հաւանական եմ համարում, որ բառը ծագած լինի մի *սիզ-

© National Library of Armenia